

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ХАЛҚ Т ТАЪЛИМИ ВАЗИРЛИГИ
САМАРҚАНД ВИЛОЯТИ ХАЛҚ ТАЪЛИМИ ХОДИМЛАРИНИ ҚАЙТА
ТАЙЁРЛАШ ВА МАЛАКАСИНИ ОШИРИШ ҲУДУДИЙ МАРКАЗИ
ПЕДАГОГИКА, ПСИХОЛОГИЯ ВА ТАЪЛИМ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ
КАФЕДРАСИ

У.А. БУТАЕВА

ПСИХОЛОГИК ЕТУКЛИК ДАРАЖАСИНИ
ТАШХИС ҚИЛИШНИНГ ПСИХОЛОГИК
ХУСУСИЯТЛАРИ

монография

ТОШКЕНТ –2020

КБК: 86.2(3Ўзб)

Н 21

УО'К: 451.25.14.(22)

У.А. Бутаева // Психологик етуклик даражасини ташхис қилишнинг психологик хусусиятлари, монография.

– Тошкент, «Наврўз» нашриёти, 2019. 144 бет.

Мазкур монография талабалар психологик етуклик даражасини ташхис қилишнинг психологик хусусиятларига бағишланган бўлиб. Унда ўзбек ҳамда хориж психологларининг шу муаммо бўйича илмий таҳлилларига асосий эътибор қаратилган. Етуклик муаммоси, етукликни ташхис қилувчи диагностик методикаларнинг келиб чиқиш тарихи ва уларнинг психологик манбаларда кузатилиши ҳақида таҳлилий мулоҳазалар билдирилган.

Монографияда психологик етуклик даражасини психодиагностика методикалари ёрдамида текшириш ва ривожлантирувчи дастур муаммоси таҳлил этилиб, бунда қандай мезонларга асосланиш кераклиги кўрсатиб ўтилади, бу йўналишда ташхис ишларини амалга ошириш учун зарур анъанавий ҳамда янги муаллифлик методикалари келтирилади. Ушбу қўлланма амалиётчи психологлар, психология фани ўқитувчилари, илмий тадқиқотчилар ҳамда психик тараққиёт муаммоларига қизиқувчи барча турдош мутахассисларга мўжалланган.

Маъсул муҳаррир:

Н.С. САФАЕВ – Ўзбекистон Миллий университети “Психология” кафедраси профессори, психология фанлари доктори

Такризчилар:

Ф.Б. НАРЗИКУЛОВА – Самарқанд вилояти ХТХҚТМОҲМ педагогика, психология ва таълим технологиялари кафедраси доценти, психология фанлари номзоди

С.М. ТҶҲҲҲҲҲ – Тошкент фармацевтика институти “Тиллар” кафедраси мудири психология фанлари номзоди, доцент

Самарқанд вилояти ХТХҚТМОҲМ Илмий кенгашининг 2020 йил “16” июнь 5/3-5-сонли йиғилишида нашрга тавсия этилди

ISBN 978-9943-565-65-4

© «Наврўз» нашриёти, 2020.

МУНДАРИЖА

Кириш	5
1-БОБ. Психологик етуклик муаммосининг ижтимоий психологияда илмий-назарий талқини	15
1.1. Психологик етуклик муаммосининг психологик феномен сифатида психологик-педагогик тадқиқотларида илмий-назарий ўрганилганлиги	15
1.2. Психологик етуклик компонентлари ва уларга таъсир этувчи омиллар	24
1.3. Психологик етуклик мезонларини аниқлаштириш истиқболлари	37
1-боб бўйича хулосалар	45
2-БОБ.Психологик етуклик диагностикаси ва унга қўйиладиган талаблар	47
2.1. Психологик етуклик диагностикасининг ривожланиш тарихи	47
2.2. Психологик етукликни ташхис қилишнинг анъанавий усул ва воситалари	52
2.3. Масъулиятни психологик етуклик мезони сифатида ўрганиш тажрибаси	56
2.4. Носитуатив мусъулият шахс психологик етуклигининг кўрсаткичи сифатида	64
2-боб бўйича хулосалар	71
3-БОБ. Талабалар психологик етуклигининг ижтимоий интеллект ва шахсий сифатларга	73

боғлиқлигини эмпирик жиҳатдан ўрганиш натижалари	
3.1. Талабалар психологик етуклигини эмпирик ўрганишнинг умумий натижалари	73
3.2. Талабалар психологик етуклигининг ижтимоий- психологик хусусиятлари ўртасидаги муносабатлар	88
3.3. Талаба психологик етуклигининг шаклланишида ижтимоий интеллект ўзига хос жиҳатлари	98
3.4. Талабалар психологик етуклик компонентларини ривожлантиришнинг самарадорлиги	108
3.5. Талабаларни ўзлигини англаш ва ўз-ўзини бошқаришга ўргатишга қаратилган тажриба-синов ишларининг натижалари	118
Учинчи боб бўйича хулосалар	123
Хулоса	126
Тавсиялар	128
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати	130

Кириш

Диссертация мавзусининг долзарблиги ва зарурати. Жаҳонда ёшлар салоҳиятини ривожлантириш ва амалга ошириш, шахс ўз-ўзини англаш ва ижтимоий интеллектни муваффақиятли бошқариш шарт-шароит ва имкониятларни яратиш, психологик жиҳатдан етук шахсларни шакллантириш муаммоларига асосий эътибор қаратилган. Психологик жиҳатдан етук инсонлар ҳар қайси давлат ва жамиятнинг асосий таянчи ҳамда ҳаракатлантирувчи кучи экан, замонавий ижтимоий-гуманитар билим соҳасида ушбу муаммога жиддий эътибор қаратилиши ва кўп йиллар давомида психологияда шахснинг етуклиги муаммоси сақланиб қолмоқда. Айниқса экзистенциал ва гуманистик, психологияда тегишли, «ўзини ўзи англаш»¹, «тўлиқ фаолият кўрсатувчи»², «етук»³ ва «соғлом»⁴ каби тушунчалар киритилди. БМТнинг Бутунжаҳон «ёшлар кўникмалари» кунига бағишланган маърузасида «Тегишли кўникмаларга эга ёшлар биз муҳтож бўлган инклюзив ва барқарор жамият куриш ва тараққиётга эришишда зарурий кучни ташкил қиладилар»⁵ деб таъкидланган. Мазкур масала, ҳар бир соҳада изчил равишда олиб борилаётган ислохотлар ва кадрлар тайёрлашнинг сифатига бевосита алоқадор.

Дунё миқёсидаги тадқиқотларда психологик етуклик муаммосини ўрганиш бўйича кўпгина ишлар амалга оширилган. Жумладан, махсус тадқиқотларда шуни кўришимиз мумкинки, психологик етуклик муаммосининг асосий масаласи – етукликнинг кўрсаткичлари ҳамда мезонларини аниқлашга йўналтирилган. Мазкур тадқиқот ишларида муаллифлар томонидан шахс психологик етуклигини ташхис қилишнинг турли хил услубий

¹Ананьев В. А. Основы психологии здоровья. Книга 1. Концептуальные основы психологии здоро-вья. СПб., 2006

²Маслоу А. Мотивация и личность. СПб., 2006

³Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека. М., 1994.

⁴Русалов В.М. Психологическая зрелость: единая или множественная характеристика? // Психоло-гический журнал. 2006. №5. С. 83-91.

⁵The World Youth Report on Youth Civic Engagement. – NY: United Nations, 15 July 2015.

воситалари таклиф этилади. Хориж ва Ўзбекистон олимлари томонидан шахс етуклигининг психологик жихатларига таъсир этувчи омиллар ва муаммолари ҳақида тадқиқотлар олиб борилган бўлса-да, аммо, ёшларда психологик етукликнинг ижтимоий-психологик муаммоси ва шахсий сифатлар билан ижтимоий интеллект муаммосини ўзаро алоқадорлиги талабалар мисолида махсус илмий тадқиқот объекти сифатида ўрганилмаган. Шу боис, талаба ёшларда психологик етукликни аниқловчи психодиагностик методикаларни такомиллаштириш ва яратиш ҳамда етуклик компонентларини ўрганиш ва тадқиқ этиш муҳимлигича қолмоқда.

Ҳозирги кунда мамлакатимизда ёшларнинг маънавий ҳамда ижтимоий етуклиги, шу билан биргаликда психологик етуклик масаласидаги ва ёшларга оид ислоҳатлар самарадорлигини янада оширишдаги «Ўзбекистон Республикасида ёшларга оид давлат сиёсатининг асослари тўғрисида»ги, «Бола ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисида»ги қонунлар доирасида амалга оширилган чора-тадбирлар муҳим аҳамият касб этмоқда. Ушбу мақсадларнинг ижобий натижага эга бўлиши, энг аввало, ёш авлодга илмий билимлар асосини пухта ҳамда сифатли билим бериш, кенг дунёқараш ҳамда тафаккур кўламини дунё билан тенглаша оладиган даражада ҳосил қилиш, маънавий-ахлоқий сифатларни шакллантириш борасидаги самарали таълим жараёни ташкил этади. Шундан келиб чиққан ҳолда тадқиқотимизда талаба-ёшларда психологик етукликнинг ижтимоий-психологик асосларининг турли қирраларини тадқиқ қилиш ва бунинг учун мос психодиагностик методикаларни такомиллаштириш истиқболларини ўз олдимизга мақсад қилиб қўйдик.

«Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси», 2016 йил 14 сентябрдаги ЎРҚ-406 сонли Ўзбекистон Республикасининг «Ёшларга оид давлат сиёсати тўғрисида»ги давлат дастури, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сонли «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги

Фармони⁶, 2017 йил 20 апрелдаги ПҚ-2909-сонли «Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарори⁷, 2019 йил 3 апрелдаги «Ёшлар маданияти юксалтириш ва уларнинг бўш вақтини мазмунли ташкил этиш бўйича 5 та муҳим ташаббус» дастури шунингдек мазкур масалага оид ҳужжатларида белгиланган вазифаларни амалга оширишда ушбу диссертация тадқиқоти муайян даражада хизмат қилади.

Инсон ҳаёти биринчи дақиқалардан сўнги сонияларигача узлуксиз синовлардан ташкил топган. Катта-кичик муаммолар, паст-баланд тўсиқлар билан ҳаётимиз бизнинг хилма хил сифатларимиз – қатъият ва мақсадга интилувчанлик, садоқат ва вафодорлик, сабр-бардош, раҳм-шавқат, умуман, шахсимизнинг бетакрорлигини ҳосил қилиб турган барча-барча хусусиятларимизни қайта-қайта синаб чарчамайди. Бу синовларда ирода ва эътиқодимиз, турли ғоя ва қарашларга содиқлигимиз муайян ишлар ва курашлар учун тайёрлигимиз, “пишганимиз”, бир сўз билан айтганда қанчалик етилганимиз, етуқлика эришганимиз текширилади. Шубҳасиз, синов натижаларига кўра, ҳаёт ўз ҳукмини чиқаради. Аммо кўп ҳолатларда ҳаёт ўз ҳукмини қатъий чиқаради ва муҳокамага ўрин қолдирмайди. Шундай экан, ҳаётнинг чинакам синовларига олдиндан тайёр бўлиш инсон ҳаёти ва келажаги учун ўта муҳим аҳамият касб этади. Кураш ва синов майдонига тайёргарлик даражаси аниқланмаган, шунга кўра сараланмаган одам қўйилса, унинг хатти-ҳаракатлари ва якуний аҳволини тасаввур қилиш қийин эмас. Шунга мувофиқ муайян масалаларни ҳал қилишга тегишли даражада “пишиб етилмаган” одамни сафарбар этиш кечириб бўлмайдиган хатолик эканига ҳеч ким шубҳа қилмаса керак. Мустақил ҳаётга кириб келаётган ёшларимизни унинг синов ва машаққатларига ҳар жиҳатдан

⁶ 2017-2021 йиллар Ўзбекистон Республикаси ривожлантиришнинг бешта устивор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясини “Халқ билан мулоқот ва инсон манфаатлари йили”да амалга оширишга оид Давлат дастурини ўрганиш бўйича илмий-услубий рисола. Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим Вазирлиги, Тошкент Давлат иқтисодиёт университети. – Т.: “Маънавият” нашриёти, 2017. – 244 б.

⁷ Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПҚ-2909-сонли Қарор «Халқ сўзи» газетасининг 2017 йил 21 апрелдаги 79 (6773)-сон

тайёрлаш катта авлод зиммасидаги бош вазифа, керак бўлса, Ватан келажаги олдидаги муқаддас бурчдир. Ёшларни тайёрлаш дегани уларда маълум хусусиятларни ривожлантириш ва, аксинча, қайсидир сифатларининг куртак отишига йўл қўймасликни назарда тутати. Бу анча мураккаб, узоқ давом этадиган педагогик жараён бўлиб, унинг самараси кўп жиҳатдан эришилган даражанинг тўғри баҳоланишига боғлиқдир. Зеро, тегишли хусусият ва сифатларнинг ривожланиш даражасини билиш қайси йўналишда яна қанчалик шуғулланиш кераклигини, одамни шахсий камолот йўлида қандай йўналтириш кераклигини аниқлаштириб беради. Шунинг учун психологик ривожланишнинг айна кўрсаткичларини аниқлаш, умумий интеллектуал ва шахс етуклигини юқори даражаларга олиб чиқишнинг муҳим шартидир.

Ақл-заковат, фаҳм-фаросат инсоний фазилатлар соҳасидаги етуклика нисбатан умумий равишда психологик етуклик тушунчасини ишлатиш ўринли бўлади. Психологик етуклик тушунчасига берилган турли хил таърифларни таҳлил қилган ҳолда уни қуйдагича тушунишни ўринли, деб ҳисоблаймиз: психологик етуклик ташқи табиий ва ижтимоий муҳит талабларини онгли қабул қилиш, уларга муносабат билдиришда мустақиллик, вазминлик, узоқни кўра билишни намоён этиш ва бундай муносабатнинг ҳар қандай оқибатини мардонавор қарши олишга тайёргарлик даражасини белгилаб берувчи хусусиятдир.

Психологик етуклик мураккаб кўп бўғинли, тизимли сифат бўлгани учун унинг даражасини ташхис қилиш масаласи ҳамيشа кўплаб баҳс-мунозараларга сабаб бўлган. Ушбу илмий мунозараларнинг энг катта натижаси шуки, улар психологик етуклик диагностикаси масаласига бўлган эътиборни тобора кучайтириб бормокда. Бу соҳадаги кўп йиллик илмий изланишлар натижасида ҳозиргача қатор психодиагностика методикалари ишлаб чиқилган ва амалиётда фойдаланиш учун таклиф қилинган. Мазкур илмий-услубий қўлланмада ушбу ташхис воситалари, уларнинг ишлаб чиқилишига асос бўлган назарий қарашлар таҳлили улардан фойдаланиш тартиб қоидалари келтирилади. Қўлланма “Ўзбекистон

ёшларида психологик етуклик кўрсаткичларини ўрганишнинг психодиагностикаси воситаларини ишлаб чиқиш, илмий асослаш ва амалиётга тадбиқ этиш” мавзусидаги фундаментал тадқиқот лойиҳасида белгиланган вазифаларни бажариш юзасидан тайёрланган бўлиб, унинг алоҳида бобида бевосита лойиҳа доирасида ўтказилган илмий изланишлар натижасида ишлаб чиқилган, асосланиб берилган ва синовдан ўтказилган ташхис воситалари таклиф этилади. Қўлланма фундаментал лойиҳани бажаришнинг биринчи йилида тайёрланганини эътиборга олиб, унда келтирилган услубий воситалар кейинги босқичларда яна қайта ишланиши ва тўлдирилиши табиий. Бунда, албатта, амалиётчи психологлар ва бошқа фойдаланувчилар таклифларини асос қилиб оламиз.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Психологик етукликнинг ижтимоий-психологик асослари тўғрисида М.Г.Давлетшин, Э.Г.Ғозиев, В.М.Каримова, Р.И.Суннатова, З.Т.Нишоновалар ўқитувчи фикрини янада шакллантириш, мантикийлик, ижодий, танқидий ва мустақил фикрни ифодалаш муаммоларини ўз тадқиқотларида ёритиб бердилар. Ғ.Б.Шоумаров «етуклик» тушунчаси маълум бир ҳаётий тажриба билан, яъни «ҳаётий билимлар» билан боғлиқлигини таъкидлайди, Н.С.Сафаев тадқиқотлари педагог талаба-ёшларда ўзликни англаш, кадриятларнинг психологик механизмлари ва ўзига хос хусусиятларини ўрганишга бағишланган. Б.Р.Қодиров иқтидор ва истеъдод масалаларига катта эътибор қаратган, Д.Г.Мухамедова шахснинг ҳар бир тараққиёт босқичидаги етуклигини шу босқичдаги етакчи фаолият, унинг фаоллиги, муваффақиятга эришиши таъминлайди деган ғояни илгари суради ўз тадқиқотида⁸.

⁸Ғозиев Э.Ғ. Онтогенез психологияси. – Т.: Ношир. 2010. – С. 48.; Каримова В.М. Психология. Ўқув қўлланма. – Т.; А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, “ЎАЖБНТ” маркази, 2002. – 205 б.; Суннатова Р.И. и др. Самосознание субъекта жизнедеятельности.- Т.: -Фан, 2005.; Нишонов З.Т. Мустақил ижодий фикрлашни ривожлантиришнинг психологик асослари. Психл.ф.док. дисс. – Т.: ЎзМУ, 2005. –Б. 8-9.; Сафаев Н.С. Проблема саморегуляции личности в психологии // Педагогик таълим. 2004/3-сон.; Шоумаров Ғ.Б. ва бошқ. Шарқона оила. – Т.: 2012. 122 б.; Мухамедова Д.Г. Совершенствование социально

Психологик етуклик муаммоси тўғрисида В.В.Семикин, Д.В.Берко, Л.И.Божович, А.Grey ва M.Daviesлар ўз тадқиқотларида шахсининг юқори ва паст даражадаги етуклигига эътибор қаратишган бўлса, бошқа тадқиқотчилар Дж.Баттерворт ва М.Харрис, Л.Г.Буряк, Е.А.Водинчар, К.Левин, Г.Олпорт, А.А.Реан, Е.А.Сергиенко, Э.Фромм, Е.Н.Чуева, Э.Эриксон, П.М.Якобсон, ва Россия файласуф, педагог, психолог олимлари В.Г.Белинский, Л.Н.Толстой, В.С.Сухомлинский, К.Д.Ушинский, Л.С.Виготский, С.Л.Рубинштейн, П.К.Платонов, М.И.Дьяченко, Л.А.Кандибович, Б.Г.Ананьев, И.С.Кон, А.В.Дмитриев, Н.Ф.Тализина, Н.В.Кузьмина, А.К.Маркова, Л.М.Митина, Н.Д.Левитов, Т.Шербакова, М.В.Дубровина кабиларнинг ҳам илмий ишлари эътиборга моликдир. Рус психологлари Б.Г.Ананьев, А.Г.Асмолов, С.Л.Рубинштейн, А.В.Брушлинский, Б.Ф.Ломов, В.Д.Шадриков, А.В.Петровскийларнинг тадқиқотларида шахс ва фаолият бирлигига, Б.Г.Ананьев, К.А.Абульханова-Славская, А.А.Бодалев, А.А.Деркач, Е.А.Климов, Н.В.Кузьмина, Э.Ю.Зеер, З.И.Рябикиналар профессионалнинг акмеологик ривожланишига, С.Л.Рубинштейн, К.А.Абульханова-Славская, В.П.Зинченколар шахсга фаол фаолиятни амалга оширувчи субъект сифатида, Дж.Гилфорд, Л.А.Петровская, А.К.Маркова, Л.М.Митина, А.В.Брушлинский, А.А.Бодалев, Н.Д.Левитов, Т.Шербакова, А.Гутько М.В.Дубровиналар психологик компетенция масалаларига алоҳида эътибор қаратадилар⁹.

Талаба-ёшларда психологик етукликнинг ижтимоий-психологик асослари мавзусининг турли қирраларини тадқиқ қилиш замонавий муаммолардан ҳисобланади.

психологических технологий развития подготовки менеджера образования к инновационной деятельности. Диссерт. доктора психол. наук. -Т: 2015 год.

⁹Семикин В.В. Психологическая культура в педагогическом взаимодействии тема диссертации и автореферата по ВАК РФ 19.00.07, доктор психологических наук; Божович Л.И. Проблемы формирования личности. М. 2008. 612 с.; Олпорт Г. Становление личности: Избранные труды / Пер. с англ. Л. В. Трубициной и Д. А. Леонтьева. – М., 2002. 234 с., 462 с.; Реан А.А. Психология личности. Социализация, поведение, общение. СПб., 2004.; Фромм Э. Бегство от свободы / пер. Г.Ф. Швейника. М., 2011. 288 с.; Эриксон Э. Детство и общество. 2-е изд. – СПб.: Ленато, 2006.

Тадқиқотнинг мақсади талаба-ёшларда психологик етукликнинг ижтимоий-психологик омиллари таъсирини назарий-амалий жиҳатдан асослашдан иборат.

Тадқиқотнинг вазифалари:

илмий тадқиқотларда психологик етуклик кўрсаткичларини ажратиш ва илмий таҳлил этиш;

ажратиб олинган психологик етуклик кўрсаткичларини ёшларда ўрганиш учун хизмат қилувчи психодиагностика ва психокоррекцион воситаларини ишлаб чиқиш ва психометрия талабларига мувофиқ ҳолда илмий асослаш;

психологик етуклик кўрсаткичларини ёшларда ўрганиш учун хизмат қилувчи илмий асосланган психодиагностик ва психокоррекцион воситаларни амалиётда синовдан ўтказиш;

ёшларда психологик етуклик кўрсаткичларини ўрганиш учун хизмат қилувчи психодиагностик ва психокоррекцион воситалар жамланмасини амалий тавсия, илмий-услубий рисола ва умумий тўплам кўринишида жамлаш ҳамда амалиётда фойдаланиш учун тақдим этиш;

ёшларда психологик етуклик кўрсаткичларини ўрганиш учун хизмат қилувчи психодиагностика воситаларидан замонавий ахборот коммуникация технологиялари ёрдамида фойдаланиш учун ЭҲМ дастурий шаклини яратиш ва мутасадди ташкилотларга тавсия қилиш.

Тадқиқотнинг объекти сифатида Олий ўқув юртлари педагогика йўналиши талабалари (жами 1-4 курсларнинг 502 нафар талабаси) жалб этилган.

Тадқиқотнинг предмети талаба-ёшларда психологик етукликни ривожлантиришнинг ижтимоий-психологик шароитлари.

Тадқиқотнинг усуллари. Диссертацион ишда танлаб олинган вазифаларни амалга оширишда комплекс методлар танлаб олинган бўлиб, булар: меъёрий ҳужжатлар таҳлили, эксперт баҳолаш, психологик тестлар, кузатув, суҳбат, анкета, сўровнома, олинган натижаларни статистик қайта ишлаш. Эмпирик тадқиқот методлари: Психологик етуклик даражасини ташхис қилишда дунё миқёсида

кенг қўлланувчи энг машхур методикалардан бири Э.Шостром томонидан 1963 йил таклиф этилган САТ («Самоактуализацион тест»), (Personal Orientation Inventory, E.Shostrom). С.С.Степановнинг «Ижтимоий ва психологик ёшни аниқлаш» методикаси; Е.В.Каляева, Т.В.Прокофьеваларнинг «Шахс етуклигини аниқлаш»га қаратилган сўровнома, Дж.Гилфорднинг «Ижтимоий интеллект диагностикаси» методикаси, «ВАС-вазиятнинг асосий сабаби» махсус ишлаб чиқилган методика; махсус ишлаб чиқилган «НОМ-носитуатив масъулият сўровномаси».

Тадқиқотнинг илмий янгилиги қуйидагилардан иборат:

психологик етукликнинг ижтимоий-психологик хусусиятлари «когнитив», «конатив» ва «эмоционал» жабҳаларда намоён бўлувчи ва шахсий сифатлар билан ижтимоий интеллект муаммосини ўзаро алоқадорлиги кенг қамровли феномен сифатида очиб берилиб, талабалар мисолида аниқланган;

психологик етуклик намоён бўлишининг ижтимоий-психологик хусусиятлари «жинс», «минимум-максимум даражаси», «ижтимоий интеллект», «шахслилик хусусиятлари», «ўзини-ўзи камол топтириш» билан алоқадорлиги аниқланган;

психологик етукликнинг вазиятдан ҳоли ҳолда намоён бўлувчи масъулият билан муносабатини ташхис этиш «Носитуатив масъулиятни ўлчаш сўровномаси » ва «ВАС-вазиятнинг асосий сабаби» методикаси ишлаб чиқилган;

талаба ёшларда психологик етукликни аниқлаш мақсадида электрон дастур яратилган, ҳамда психологик етуклик компонентларини ривожлантиришга қаратилган илмий-амалий тренинглар услубий таъминоти ишлаб чиқилган.

Тадқиқотнинг амалий натижалари қуйидагилардан иборат:

Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети ҳузурида бажарилиши 2017-2020 йилларга мўлжалланган ОТ-Ф1-126 рақамли «Ўзбекистон ёшларида психологик етуклик кўрсаткичларини ўрганишнинг психодиагностика воситаларини

ишлаб чиқиш, илмий асослаш, амалиётга татбиқ этиш» номли фундаментал лойиҳа доирасида ишлар амалга оширилди;

Диссертациянинг амалий қисми «Психологик етуклик даражасини ташхис қилишнинг илмий-услубий жиҳатлари» илмий-услубий қўлланма ва «Психологик етукликни аниқлаш диагностикаси» номли ЭҲМ учун яратилган дастурини амалиётга жорий этиш бўйича Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети Психология ўқув-амалий Маркази психологлари билан ҳамкорликда талаба ёшлар билан «Талабалар психологик етуклик компонентларини ривожлантириш» илмий-амалий тренинглари ўтказилди ва дастурий синов амалга оширилди;

Диссертация иши натижалари Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети, Самарқанд давлати университети, Жиззах давлат педагогика институтлари ўқув жараёнига жорий этилди.

Тадқиқот натижаларининг ишончлилиги. Тадқиқотда маълумотлар халқаро миқёсда ўзининг ишончли эканини тасдиқлаган диагностик воситалар орқали тўплангани; тадқиқот вазифаларига мос келувчи, ўзаро бир-бирини тўлдириб боровчи тадқиқот методларининг қўлланилгани; тадқиқот объекти сифатида турли ҳудудлардаги муассасалар танланганлиги; синалувчилар гуруҳининг етарлича репрезентативлиги; олинган эмпирик қийматлар математик-статистиканинг ишончли усуллари ёрдамида таҳлил қилинганлиги (Стьюдентнинг t -мезони, К.Пирсон усули бўйича корреляцион таҳлил қилинганлиги); хулоса, таклиф ва тавсияларнинг амалиётга жорий этилгани; олинган натижаларнинг ваколатли тузилмалар томонидан тасдиқлангани билан изоҳланади.

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти. Тадқиқотнинг натижалари шахс психологияси, касб психологияси, муомала психологияси, ҳамкорлик психологияси, ижтимоий психология соҳаларини, педагоглар касбий тайёргарлигининг ўзига хос психологик хусусиятлари бўйича назарий материаллар билан бойитишга хизмат қилади. Олинган эмпирик маълумотлар ва изланишларда илгари сурилган ғоялар, назарий мушоҳадалар, илмий

таҳлиллار ва хулосалар талаба-ёшларнинг психологик етуклигини ривожлантириш қонуниятлари, механизмлари, мазкур жараёнда юзага келадиган муаммолар ва уларнинг шаклланишига таъсир этувчи омилларни аниқлашга, ўз вақтида ижобий ҳал қилишга, талаба ёшлар психологик етуклик истиқболларини белгилашга ёрдам беради.

Тадқиқот натижалари асосида ишлаб чиқилган хулосалар ҳамда тавсиялардан олий таълим тизими жараёнида юзага келадиган муаммоларни ечишнинг оптимал ва аҳамиятли усуллари шакллантиришда, бу борадаги долзарб масалаларни ечишга йўналтирилган ижтимоий-психологик тренинглар ҳамда психологик маслаҳатлар ташкил этишда, олий таълим тизимида талаба-ёшларга таълим бериш, педагогик психология, ёш даврлари психологиясига доир ўқув, илмий-услубий қўлланмалар яратишда самарали фойдаланиш мумкин.

I-БОБ. ПСИХОЛОГИК ЕТУКЛИК МУАММОСИНИНГ ИЖТИМОЙ ПСИХОЛОГИЯДА ИЛМИЙ-НАЗАРИЙ ТАЛҚИНИ

1.1. Психологик етуклик муаммосининг психологик феномен сифатида психологик-педагогик тадқиқотларида илмий- назарий ўрганилганлиги

Шахс билан боғлиқ тушунчалар қаторида унинг жисмоний, ақлий, ижтимоий, маънавий, фалсафий дунёси билан бевосита боғлиқ бўлган бир тушунча бор бу - етуклик тушунчаси. Етуклик тушунчаси В.И.Далнинг рус тили изоҳли луғатида (зрелость) “етилиш, пишиш, ўйлаб, фикрлаб иш кўриш даври” деб ифодаланган [51].

А.В.Петровский ва М.Г.Ярошевскийнинг “Психология” луғатида берилган изоҳда етуклик - бу онтегенезнинг узоқ давом этадиган даври бўлиб, шахснинг маънавий, интеллектуал ва жисмоний етилишининг юқори ривожлаганлиги билан характерланади [111., 126 б]. Ушбу изоҳда етуклик ёш давлари билан бевосита боғлаб берилган бўлиб, унда ёшлик, етилиш, асл етуклик таъкидланади. Ушбу тушунчага Артур Ребернинг “Катта психологик изоҳли луғати”да қуйидагича изоҳ берилади. “Етуклик - улғайиш, бўй ўсишининг тугаши, етилиш даврининг якунланиши. Ушбу термин кўп ҳолларда етилиш турини аниқлаш мақсадида сифат билан қўлланилади. [125., 287]. Масалан, тўлиқ етуклик, интеллектуал етуклик, эмоционал етуклик ва ҳ.к. Кўп ҳолларда бу тушунча одамларни ижтимоий ҳаётдаги норма ва талабларни қай даражада намоён қилишларини баҳолашда қўлланилади.)

Француз психологи Э.Клапаред (1926) етукликни психик “тошдай қотиш” ривожланишнинг тўхташи деб изоҳлайди.

Етуклик тушунчаси А.Мадвалиев таҳрири остидаги Ўзбек тилининг изоҳли луғатида “етук эканлик, етук даражага эга эканлик” деб таърифланган[181, 606 б].

Ўзбек тилининг изоҳли луғати З.М.Маъруфов таҳрири остида “етуклик – етук тушунчаси билан изоҳланган, етук - жисмоний жиҳатдан тўла ривожланган, камолатга эришган, билимли, илимли, ўз ишида катта тажриба, билим, маҳорат орттирган; тажрибали, юқори савияда ишлаган; пишиқ, пухта” деб таърифланган[182., 251 б]..

Психология фанлари доктори, профессор Ғ.Б.Шоумаров етуклик тушунчасига “тўла етуклик” тушунчаси орқали изоҳ беради. Агар одамни у ёки бу фаолиятга “тўла етуклиги” ҳақида гапирадиган бўлинса, демак бу унинг маълум бир чегарага эришгани ва ундан ортиқ ривожланиши мумкин эмаслигини билдиради. “Етуклик” ҳақида гапирилганда бу тушунчадан маълум бир умум қабул қилинган стандарт, ўртача меъёр, маълум бир шартли “ўлчов бирлиги”, кўрсаткичлар ва шу кабилар сифатидагина фойдаланилади. Шу нуқтаи назардан олганда “етуклик”- ривожланишнинг маълум бир босқичи, фазаси, чегарасига етилганликнинг сифатий ва миқдорий характеристикасини маълум бир аниқликда белгилаб берувчи кўрсаткич бўлиб хизмат қилади.” [165 , 122 б].

Замонавий психологияда бугунги кунда етуклик тушунчаси тез-тез қўлланилмоқда. Бу тушунча барча ёш давларига нисбатан қўлланилиб, уларнинг мазмун-моҳиятини очишда муҳим аҳамиятга эга.

Етуклик бу нима? Бу жисмоний ёшгина эмас, балки бу ижтимоий, эмоционал, маънавий ва интеллектуал тараққиётдир. Етуклик, аввало, субъектив тушунча бўлиб, етукликни белгиловчи мезонларгина эмас, балки шу тушунчага ва шу ҳолатга шахснинг ўз муносабати ҳам муҳимдир. Психологияда етуклик тушунчаси анча кенг мушоҳада қилишни талаб этадиган тушунча. Зеро, бу тушунча индивид, шахс ва индивидуаллик тушунчалари билан бевосита боғлиқ. С.Л.Рубинштейннинг фикрича, боланинг етуклиги ташқи ва

ички факторларга эга. Улар шахс тараққиёти турмуш тарзи, унга бўлган эътибор ва муҳит билан белгиланади. Шу билан бирга, боланинг ўз-ўзини англаши, ўз-ўзини тараққий эттириши ва фаолияти унинг турмуш тарзи ўзгаришига қараб ўзгаради ва тараққиётнинг янги босқичларига замин яратади. [128, 463с.]

Етуклик тушунчаси ва муаммоси қатор йиллар давомида академик Б.Г.Ананьев ва унинг шогирдлари томонидан ўрганилган. Б.Г.Ананьевнинг фикрича, етуклик мезонларини ишлаб чиқиш ва тахлилида “етуклик” тушунчаси “катта бўлиш”, “камол топиш” тушунчалари билан уйғунлашиб синонимик қаторни ташкил этиши мумкин. Лекин аслида, субъектив фаолият ва шахс ҳақида гап кетганда, улар, албатта, мазмун ва моҳият жиҳатидан бир-биридан фарқ қилади. Катта бўлиб етилиш бу ҳали етуклик эмас. У инсоннинг етуклигига бевосита боғлиқ характерли хусусиятларни таъкидлаб ўтади. Булар: а) шахсий ва функционал ўзгаришларнинг гетерохронлиги; б) тарихий ўзгаришлар шароитида ёш ва индивидуал ўзгарувчанлик.

Б.Г.Ананьевнинг фикрича, инсон ўқув фаолиятидан меҳнат фаолиятига ўтганда етуклик бошланиб, у фуқаролик, ақлий ва ахлоқий етуклик йўналишларида намоён бўлади [17,158-159]. Буни ёш даврлари билан боғлаган ҳолда инсоннинг индивид сифатида етилиши (жисмоний етуклик), шахс сифатида етуклиги (фуқаролик етуклик), оламни англаш субъекти сифатида (ақлий етуклик) ва меҳнат фаолиятига йўналганлик (меҳнатга лаёқатлилик) бир ёш даврида намоён бўлмайди. Б.Г.Ананьевнинг фикрича, инсоннинг умумсоматик ва жинсий етуклиги биологик критерийлар билан, ақлий тараққиёт ва ақлий етуклик аниқ таълим тизими ва тарихий давр билан, фуқаролик етуклиги ҳуқуқий саводхонлик, юридик мақомга эга бўлиш, ҳуқуқ ва бурчлар билан, шахсий етуклик миллий урф-одатлар, муҳит, иқтисодий-сиёсий шароитга, касбий етуклик ақлий ва жисмоний етукликка бевосита боғлиқ.

Етукликнинг гетерохронлиги барча формацияларда сақланиб қолиши таъкиланади. Б.Г.Ананьев ва унинг шогирдлари томонидан шахснинг умумий соматик, жинсий ва психологик етилиш

гетерохронлиги ўрганилган бўлиб, инсоннинг ёши улғайган сари гетерохронлик яққол намоён бўлиб, ўрта ва ёшроқ даврларда мос келмаслик кузатилади экан.

Бугунги кунда етуклик тушунчаси инсоннинг турли ёш даврларига изоҳ беришда қўлланилмоқда. XX асрнинг 60-70 йилларида етуклик тушунчаси “ўрта ёш”, “етилиш” деб талқин қилинган. Дж. Биррен тадқиқотларида “етуклик” инсоннинг қарилик даври билан уйғунлашади. У етукликни қуйидаги даврларга бўлади: ўспиринлик — 12-17 ёш; эрта етуклик — 17-25 ёш; етуклик — 25-50 ёш; кеч етуклик — 50-75 ёш; қарилик — 75 ёш.

Айнан ўспиринлик етукликнинг бошланғич даври эканлиги ҳақида таъкидларни А.К.Болотова, Т.З.Козлова, И.С.Конлар ҳам айтиб ўтишган.

Маълумки, ҳар бир ёш даври, ўзига хос хусусиятлар билан белгиланади, буларга: оилада ва мактабда бола ҳолатининг ўзгариши, таълим ва тарбия шаклларининг ўзгариши ҳамда боланинг янги фаолият турлари, организмдаги айрим хусусиятларнинг етилиши сингари жараёнларни киритиш мумкин.

Кўп ҳолларда кўплаб адабиётларда “етук шахс” тушунчаси комиллик билан боғлаб келинган. Рус психологлари етук шахс хусусиятларига фаоллик, йўналганлик, англанилганлик ва хулқ-атвор, атрофга бўлган муносабат, шахслараро муносабатлар, установка ва шахс диспозицияларини киритишган.

Етуклик қадимий греклар томонидан ҳам эътироф этилган. Қадимий греклар етукликни ёш ва руҳий ҳолатидан келиб чиқиб “акме”, яъни чўққи, нимагадир эришишнинг юқори даражаси деб изоҳлашган. Бугун замонавий педагогика ва психологияда “акмэ” тушунчаси қўлланилиб, илк бор илмий жиҳатдан Н.Н.Рыбников (1928) “акмеология” терминини киритиб, етукликни инсон ҳаётининг энг мақсулдор, ижодкор даври сифатида таърифлайди [34]. Кейинчалик “акмэ” тушунчаси А.А.Бодалев томонидан янада кенгроқ таҳлил этилиб, акмэ — инсоният имкониятлари ва кучининг

ифодаланиши ижтимоий, ахлокий, касбий, ментал етуклиги деб изоҳланади.

А.А.Бодалевнинг таъкидлашича, акмэ – бу, аввало, шахсий тараққиёт, инсоннинг бирор-бир вазият ва хатти-ҳаракатда ўз имкониятларини намоён қилиши, юқори ривожланган шахс сифатида жамият ва унинг маданий ривожланиши қадриятларини ўз қадриятлари сифатида намоён қилишидир. Шу нуқтаи назардан, улғайиш ва етуклик синоним ва бир хил тушунчалар эмаслиги у томонидан таҳлил этилади. Инсон улғайиши мумкин, лекин етуклик даражасига етмайди. “Агар инсон турли вазиятларда умуминсоний нормалар ва қадриятлар асосида хатти-ҳаракат қилса, уни дадил етук шахс дея оламиз. Лекин бошқа бир вазиятда бир норма ва талабга риоя қилиб, бошқа бир вазиятда унга риоя қилмаса ва қабул этмаса, демак у қисман “етук” дея оламиз”-дейди у[29]. Акмеология (акме) - юнонча олий нуқта, ўткир, гуллаган, етук, энг яхши давр деган маъноларни билдиради.

Б.Г.Ананьев, Н.В.Кузьмина, А.А.Деркач ва бошқалар касбий фаолиятнинг самарасини ошириш билан йўғрилган инсон ҳаётининг энг ижодий давлари, етуклик босқичлари тўғрисида фикр юритадилар. Улар етук инсонларнинг профессионализми, шахс ривожланишининг гуллаган давридаги психик қонуниятлари, профессионализмга етишдаги баландликлардан ўта олиш масалалари билан шуғулланганлар.

В.А.Сластенин акмеологиянинг юксак профессионализмга, мутахассиснинг узоқ ижодий умр кўришига олиб келадиган субъектив ва объектив омилларини асослаб берди. Объектив омилларга олинган таълимнинг сифатини, субъектив омилларга эса, инсоннинг истеъдоди ва қобилиятини, ишлаб чиқариш вазифаларини самарали ҳал қила олишидаги масъулияти, мутахассисларга хос билан ёндашувини киритади.

Юксак профессионализмга эришишнинг омиллари сифатида қуйидагилар кўрсатилади:

- истеъдод нишонлари;
- укувлилик;

- қобилият;
- истеъдод;
- оила тарбияси шароити;
- ўқувюрти;
- ўз хатти-ҳаракати.

Акмеология илмий нуқтаи назардан профессионализм ва ижод муносабатида олиб қаралади. Бунда қуйидаги категориялар фарқланади:

- ижодий индивидуаллик;
- ўзининг ўсиш ва такомиллашиш жараёни;
- ўз имкониятларини амалга ошириш сифатидаги креатив тажрибаси.

Ўқитувчининг ижодий индивидуаллиги қуйидагилардан иборат:

- интеллектуал – ижодий ташаббус;
- билимлар кенглиги ва чуқурлиги, интеллектуал қобилияти;
- зиддиятларга нисбатан ҳушёрлик, ижодга танқидий ёндашув, яратувчиликка йўналган курашувчанлик қобилияти;
- ахборотларга ташналик, муаммолардаги ғайриодатийликка ва янгиликка бўлган ҳис-туйғу, профессионализм, билишга бўлган чанқоқлик (Н.В.Вишнекова).

В.А.Сластенин ижодий индивидуализмни рўёбга чиқаришнинг асосий вазифаларини қуйидагича белгилайди:

- ижтимоий моҳият касб этган маданиятни бойитиш;
- педагогик жараён ва шахс билимларини янгилаб туриш;
- Самарали ва аҳамиятли меъёрларни белгилайдиган янги технологияларни топиш;
- шахснинг ўз тақдирини ўзи белгилаш ва ўзини ўзи намоён қила олиши асосида ўз ривожланишини таъминлаш.

Диспозицион назария муаллифи Г.Олпортнинг фикрича инсоннинг етилиши доимий, узлуксиз бутун умр давом этадиган жараёндир. У етук ва етук бўлмаган шахсни ажратади. Етук шахс хатти-ҳаракатлари автоном ва англанилган жараёнлар мотивига эга.

Етук бўлмаган шахсда мотивлар англанилмаган, болалик хотираларига боғлиқ.

Психологик етук шахснинг олти жиҳатларини таъкидлаш мумкин:

1. Етук шахс “Мен”и кенг имкониятларга эга. Етук шахс ўз-ўзига ташқаридан қарай олади. Улар меҳнат, оилавий ва ижтимоий муносабатларда фаолдирлар. Уларнинг хоббиси бор, турли масалаларга қизиқадилар ва ўз-ўзларига бўлган қизиқиш мавжуд.

2. Етук шахс илиқ инсоний муносабатларга мойил. Улар дўстлик ва ҳамдардлик муносабатларини ўрната оладилар. Дўстлик муносабатлари оила, яқин инсонларга нисбатан ифодаланса, ҳамдардлик толерантликда, шу одамни қабул қилиш ва унга ҳурмат муносабатини билдиришда намоён бўлади.

3. Етук шахс ўзига ташқаридан қарай олади, ўз эмоцияларини жиловлай олади, атрофдагиларни безовта қилишдан ўзини тияди.

4. Етук шахс вазият ёки ҳолатни қандай бўлса, шундай кўради ва қабул қилади. Улар реал ҳаётни тўғри қабул қиладилар, фактларни ўзгартирмайдилар, ўз тажрибаларига суянадилар. Зарур вазиятда ўз хоҳиш ва режаларини орқага сура оладилар.

5. Етук шахсларда ўз-ўзини билиш ва реал юмор ҳисси мавжуд. Олпортнинг фикрича, юмор- бу энг севимли нарса устидан кулиш ва шу билан бирга уни севиш ва ёқтиришдан тўхтамасликдир.

6. Етук инсонда ҳаётий фалсафа мавжуд. У оламнинг тўлиқ кўринишини тасаввур қилади ва узвий кетма-кетликка риоя қилади.

Етук шахс тушунчаси А.Адлер изланишларида ҳам ўз аксини топган. У етукликни умид бериш, қониқиш, альтруистик фазилатларни намоён қилиш, ўз ўрнини билиш, ижодий потенциалнинг ифодаланиши, деб изоҳлайди. Олимнинг фикрича, етук шахс намуна, эталон бўлиб, унда бошқалар билан мулоқотга киришиш учун энг яхши фазилатлар мужассамлашгандир.

Шахснинг етуклик муаммоси нафақат акмеология, балки тараққиёт психологияси, шахс психологияси негизида ҳам ўрганилган. Бу нуқтаи назардан хориж ва рус психологларида Э.Эриксон, Г.Олпорт, К.Роджерс, Ф.Перлз, Б.Г.Ананьев,

Л.И.Божович, Д.И.Фельдштейн, П.М.Якобсон, К.А.Абульханова-Славская, И.С.Кон, Б.В.Зейгарник, Б.С.Братусь, Л.И.Анцыферова, А.А.Бодалев, А.А.Деркач, В.М.Русалов, А.А.Реан, Д.А.Леонтьев, Е.Л.Доценколар етук шахсининг шаклланиши ва ривожланиши муаммоларини ўрганишган.

Илмий тадқиқотимизининг мақсади талаба-ёшларда психологик етукликнинг ижтимоий-психологик томонларининг назарий жиҳатларини ишлаб чиқиш ва амалда синаб кўриш бўлганлиги сабабли, ушбу йўналишда амалга оширилган тадқиқотлар ҳам таҳлил қилинди.

Хусусан, талабаларнинг олий таълимда ўқишга мотивацион тайёрлиги муаммолари билан А.К.Байметова, С.В.Бобровицкая, Е.П.Ильин, Е.В.Щелыковалар, талабаларнинг таълим ва меҳнат фаолиятига психологик тайёрлиги муаммолари билан Е.В.Вальтеран, Н.А.Зенков, И.Ф.Нестеров, М.А.Силковалар, талабаларнинг шахс етуклиги муаммосини А.Л.Журавлёв, мотивацион етуклик муаммосини А.К.Марков, Т.А.Матис, А.Б.Орлов, касбий етуклик муаммосини Е.Гинцберг, Д.Сьюпер, А.П.Чернявская, ички мотивациясини Э.Л.Диси, Р.Раян, В.И.Чирков, муваффақиятга эришиш мотивациясини Дж.Аткинсон, Т.О.Гордеева, Д.Макклелландлар ўрганишган.

Шуни таъкидлаш лозимки, илмий тадқиқотлар ва адабиётларда талаба шахсининг етуклиги, талаба-ёшларда психологик етукликнинг ижтимоий-психологик томонларининг назарий жиҳатлари муаммоси мустақил тадқиқотлар предмети сифатида акс этмаган. Кўп ҳолларда етуклик муаммоси бошқа муаммолар негизида, хусусан ишонч(Т.П.Скрипкин), кризис шароити касбий, шахсий реадаптация (Г.Г.Горелова), ҳаётий муносабатлар (Е.Б.Старовойтенко), шахсий мулкка муносабат (О.Н.Маркова), пулга муносабат (М.Ю.Семенов), низолашув (И.Н.Свириденко), ота-оналик бурчлари (Е.А.Нестерова) контекстида ўрганилган.

Етуклик структураси эмоционал, когнитив, ижтимоий-мотивацион, интеллектуал, иродавий ва бошқа компонентлар билан узвий боғлиқ. Г.С.Абрамова, 1998; Л.И.Анцыферова, 1989;

И.А.Баева ва В.В.Семикин, 2004; Д.В.Берко, 2000; Л.И.Божович, 1992; И.П.Стрельцова, 2003; Л.А.Хараева, 1999; А.Grey ва М.Daviesлар ўз тадқиқотларида шахснинг юқори ва паст даражадаги етуклигига эътибор қаратишган бўлса, бошқа тадқиқотчилар Б.Г.Ананьев, 2005; Дж.Баттерворт ва М.Харрис, 2000; А.А.Бодалев, 1998, 1999; Б.С.Братусь, 2004; Л.Г.Буряк, 2005; Е.А.Водинчар, 2002; К.Левин, 2000; Г.Олпорт, 1998; А.А.Реан, 2002; Е.А.Сергиенко, 2003; Э.Фромм, 1990; Е.Н.Чуева, 2005; Э.Эриксон, 1996; П.М.Якобсон, 1998 ва бошқалар етукликнинг ёш билан бевосита боғлиқлигини таъкидлашган. Лекин шуни таъкидлаш лозимки, ҳеч бир тадқиқотда алоҳида тўлиқ шахснинг етуклик муаммоси очиб берилмаган.

Етуклик муаммосининг психологияда ўрганилганлигини таҳлил қилиш натижасида қуйидаги хулосаларга келиш мумкин:

1. Етуклик муаммоси психологик адабиётларда тез-тез ишлатилишига қарамай, бу муаммо бир ёқлама, шахс характеристикаси ва ҳолатини ўрганишда қўлланилмоқда.

2. Кўп ҳолларда “етуклик” тушунчасига маълум ёш давридаги ўзгаришлар ва етилиш билан боғлиқ бўлган ўзгаришлар ҳақида гап кетганда тўхтаб ўтилмоқда.

3. ХХІ аср бошларида “улғайиш” ва “етуклик” тушунчалари ўртасида фарқ юзага келди. Зеро, “улғайиш” ёши 25-30 дан 40-45 ёшгача, “етуклик” ёши эса 40-45 дан 55-60 ёшгача, деб таҳлил этила бошланди ва бу борада маълум эътирозлар ва қарама-қаришиликлар юзага кела бошлади.

4. Етукликни характерлашда қуйидаги етуклик турлари изоҳланади: умумсоматик, жинсий, ақлий, фуқаролик, меҳнат, шахсий. Адабиётларда таъкидланишича, тараққиётнинг юқори чўққиси “акмэ” га улғайгач эришиш мумкин, деган таъкидлар мавжуд.

5. Психологик адабиётларда шахснинг “етуклиги” унинг жамиятда ҳар томонлама намоён бўлиши, ўз-ўзига бўлган муносабати, шахснинг келажакдаги ривожланиши муаммолари билан боғлиқ ҳолда баён қилинган. Шу билан бирга, адабиётларда

шахс етукликка маълум давр мобайнида, ўз устида ишлаш натижасида эришиши мумкин, деб таъкидланади.

6. Етукликнинг асосий уч турини ажратиш мумкин: биологик, когнитив ва психологик.

Етукликнинг биологик ва когнитив турлари махсус адабиётларда етарли ўрганилган, лекин “психологик етуклик” тушунчаси чуқур таҳлил, изланишни талаб этиши ва барча ёш давларида сензитивликдан келиб чиққан ҳолда қўлланилиши мумкинлигини тадқиқ этиш лозимлиги аниқланди.

1.2. Психологик етуклик компонентлари ва уларга таъсир этувчи омиллар

Комилликни орзу қилмаган, баркамол авлодларни вояга етказиш ҳақида қайғурмаган халқнинг миллатнинг келажаги йўқдир. Хақиқий инсонни, фуқарони тарбиялаш мураккаб жараёндир. Зеро, ҳар бир фуқаро фуқаролик жамиятининг эзгу ғояларига содиқликни, ахлоқ-одоблиликни, ўзи яшаётган жамиятда юз берадиган ўзгаришларга бефарқ бўлмасликни, Ватан тимсолларини қадрлаш ва сақлашни, Ватан равнақи учун бутун куч, имкониятини сарфлашни ва ўз-ўзига «Мен нима учун, шу халқ учун, унинг равнақи ва фаровонлиги, тинчлиги ва гуллаб-яшнаши учун яшаяпман» деган жавобни мужассамлаштирган бўлиши лозим. Фуқаролик онгига мустақиллик, ватанпарварлик, садоқат, миллий ғурур каби тушунчаларни сингдириш, уларни буюк давлатнинг фарзандлари қилиб тарбиялаш давр талабидир. Жамият ва инсон манфаатига қаратилган бу ислохотларнинг самараси бевосита таълим тизимида тайёрланаётган мутахассис кадрларнинг салоҳиятига боғлиқдир.

Психологик етуклик тушунчаси ва унинг компонентлари ҳақида фикр юритар эканмиз, улар энг аввало етуклик даврининг мураккаб, қарама-қаршиликларга эга, онтогенези қонуниятларида намоён бўлувчи, фаолиятга бевосита таъсир этувчи ва шахснинг ҳаётий тажрибасини ўзида акс эттирувчи хусусиятларга эга эканлигини таъкидлаш лозим. Шундан келиб чиққан ҳолда Б.Г.Ананьевнинг

таъкидлашича, етуклик онтегенези икки фазадан иборатдир. Биринчи фаза умумий функциялар фронтал прогресс асосида шаклланади (ўспиринлик, ёшлик ва ўрта ёшда). Иккинчи фазада функциялар эволюцияси маълум фаолиятга йўналганлик негизида ривожланиб боради. Етукликнинг иккала фазасида ҳам юқори ривожланиш даражасига эришиш юқори мотивация, оптимал юклама, операцион янгиланиш эвазига амалга оширилади[17., 158-159 б].

Етуклик деганда, инсоннинг маълум ёш даврида унинг ривожланишига қўйилган мезонлар даражасида тўлиқ етилиши, катталар қўядиган талабларга жавоб бериши ҳамда ўзи ҳам айнан шу жараёни англаб етиши деб изоҳлашимиз мумкин. Айнан психологик етуклик ҳақида гап кетганида унга таъсир этувчи биринчи омиллардан бири интеллектдир. Ғарб олимлари ўз тадқиқотларида ушбу муаммога ҳар томонлама ёндошишига ҳаракат қилганлар ва ўз тадқиқотлари предметиға айлантирганлар.

Экзистенциализмнинг асосчиси бўлмиш немис файласуфи Мартин Хайдеггер (1889-1976) “ўз диққатимизни тушуниш учун фикримизни қарата олсаккина, биз фикрлашға ўрганамиз”, -деб ёзади. Унинг фикрича, нарса ва воқеаларнинг моҳиятини тушуниш, англаб етиш инсоннинг фикрлаш жараёнида муҳим ўрин эгаллайди. Тушунишни талаб қиладиган нарса инсонни фикрлашға ундайди. Тушунишни талаб қиладиган нарса ҳеч қачон биз томонимиздан яратилмайди.

Ғарб ёзувчиси И.Лафантер ҳам ўз вақтида ёшларға ақл тарбияси хусусида бундай ёзган эди: «Ақлли, доно бўлишни хоҳлайсанми? Оқилона сўраш, диққат билан тинглаш, баъманилик билан жавоб бериш, гапиришға сўзинг қолмаганда, ўз вақтида тўхташға ўрган». Бу сўзларнинг тагида, замирида жуда катта маъно ва ҳаёт фалсафаси ётибди. Тафаккурнинг функцияси мия фаолияти жараёнида кечадиган субъектив психологик жараёнлар билангина чегараланмайди.

Биринчидан, интеллект онгнинг субъектив ҳолатинигина ифодаламасдан, балки объектга ҳам тегишли бўлади ва нарсалар муносабатини ифодалайди.

Иккинчидан, янги фикрнинг вужудга келиши билан билиш жараёни тугамайди, балки фақатгина бошланади. Бу билишнинг бошланғич босқичи бўлиб, ғоянинг субъектив ҳолатидир, энди фикрни амалга ошириш босқичи бошланади.

Учинчидан, алоҳида индивиднинг фикри ижтимоий етилган фикрларнинг хусусий кўринишидир. Ҳар бир алоҳида шахс ижтимоий тушунчалар ва тасаввурлар ёрдамида фикрлайди. К.Р.Мегрелидзе инсон фикрининг ижтимоийлиги ҳақидаги фикрни қайта-қайта таъкидлайди: «Фикрлар ва ғоя эркин индивидуал ижоднинг маҳсули эмас, балки индивиднинг ўзи каби жамият ва ижтимоий муносабатлар маҳсулидир. Шунинг учун инсон тафаккури, тафаккур босқичлари, инсон тафаккурининг шакллари ва усуллари ҳақидаги жумбоқнинг ечимини мантиқий изланишлардан, анъанавий психологиядан эмас, балки аввало бу ғояларнинг ижтимоий келиб чиқишидан излаш керак. У ёки бу индивид жамиятда етилган ижтимоий ғояларнинг «тасодиқий» ифодаловчиси бўлиб қолади».

Замонавий ўзбек психология фанида ҳам тафаккур, шахс интеллекти муаммоси қатор тадқиқотлар объектига айланган. Ушбу муаммо билан боғлиқ тадқиқотлар, илмий рисола ва мақолалар тахлили шуни кўрсатадики, тафаккур муаммоси мунозаралар объекти сифатида олимлар диққат эътиборидадир.

М.Г.Давлетшин, Э.Г.Ғозиев, В.М.Каримова, Р.И.Суннатова, З.Т.Нишоновалар биз кўтарган муаммони ўқитувчи фикрини янада шакллантириш, мантиқийлик, ижодий, танқидий ва мустақил фикрни ифодалаш муаммоларини уйғунлаштирган ҳолда ўз тадқиқотларида ёритиб бердилар. Бирор нарса ёки ҳодиса рўй берган, бераётган воқеа-ҳодиса хусусида миямиздан ўтган туйғуларимиз-фикрдир. Фикрларни тартибга солиш, уларни ўз ўрнида ишлатиш ва бошқариб туришга жавобгар бўлган жараённи психологлар фикрлаш ёки тафаккур деб атайдилар. Инсон ҳаётини

фикрсиз, фикрлашсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Муаллифлар фикрнинг ижтимоий моҳиятини очиб берадилар: «фикрлашни жамиятга боғлиқ ҳодисадир дейиш мумкин». Тасаввур қилинг: сизда бирор муаммо ёки масала юзасидан фикр бор, яъни мустақил ёки танқидий фикрингиз бор, бу фикр сизга жуда маъқул ва уни сиз мантиқан асосланган, деб ҳисоблайсиз. Агар шундай ишонч, ҳаттоки, эътиқод бўлса, сиз албатта, кимлар биландир уни ўртоқлашиш эҳтиёжини сезаётганлигингизни англайсиз. Агар унинг «пишиб етилганига» бироз бўлса ҳам иккилансангиз, бу фикрни бировга айтмай қўя қолиш ёки жуда яқин кишингиз билан ўртоқлашишга интиласиз. Демак, пайдо бўлган янги фикр одамни бошқалар билан мулоқотда бўлиш, улар билан ўртоқлашишга ундайди. Айни шу жиҳати фикрлашнинг ижтимоийлигидан дарак беради. Ушбу соҳа ўзбек психологларида Э.Ғозиев ишларида ўз аксини топган. Унинг тадқиқотларида ақлнинг энг муҳим сифатларидан-тафаккурнинг мустақиллиги ажратилади. Муаллиф тафаккурнинг бу муҳим сифатини қуйидагича белгилайди: «Тафаккурнинг мустақиллиги деганда, кишининг шахсий ташаббуси билан ўз олдига конкрет мақсад, яъни вазифалар қўя билиши, улар юзасидан амалий ва илмий характердаги фараз (гипотеза)лар қилиш, натижани кўз олдига келтира олиши, қўйилган вазифани ҳеч кимнинг кўмагисиз кўрсатмасиз, ўзининг ақлий изланиши туфайли турли йўл, усул ва воситалар топиб мустақил равишда ҳал қилишдан иборат ақлий фаолият деб тушуниш керак». Олим олий таълим психологиясига доир қатор услубий қўлланмалар, хусусан, “Олий мактаб психологияси” қўлланмасини яратган ва унда талаба ёшларнинг ижтимоий-психологик аспектларига урғу берган[172., 106 б].

Етуклик даврида интеллект ва тафаккурнинг ривожланишига тўхталадиган бўлсак, Фульдс ва Равен фикрича, 20 ёшлиларда мантиқий тафаккур қобилияти 100%, 30 ёшда 96%, 40 ёшда- 87%, 50 да – 80% ва 60 ёшда 75%ни ташкил этаркан. Етуклик даврида интеллектнинг ривожланиши икки фактор: ички ва ташқи факторга боғлиқ. Иқтидор - бу ички фактордир. Иқтидорли кишиларда бу

жараён, яъни ривожланиш узоқ давом этади ва инновацияларнинг кириб келиши кечроқ бўлади. Етуклик даврида интеллект ривожланишининг ташқи факторларига таълимни киритиш мумкин. Зеро, айнан таълим етуклик даврида қариш ва психик функцияларнинг инволюциясини тўхтатиб туради. [31, 231-234б]

Е.И.Степанова етуклик даври интеллектуал тараққиётининг учта даврини ажратади. Биринчи давр-18-25 ёшгача, иккинчи давр-26-35 гача ва учинчи давр 36-40 ёшгача. Ушбу микро даврлар хотира, тафаккур, диққат ва умумий интеллектнинг турли темпда ривожланишини фарқлайди. Етуклик даврида интеллектнинг ниҳоятда ўзгарувчанлиги биринчи даврда кузатилади. Кейинги даврларда бу ривожланиш анча барқарорлашади. Иккинчи ва учинчи босқичда нутқий интеллектнинг ривожланиши яққол намоён бўлади. Ушбу даврларга қисқача характеристика Е.П.Ильин томонидан берилган бўлиб, у қуйидагича изоҳланган.

Эрта етуклик - етилишга қадам қўйиш босқичи бўлиб, у организмнинг биологик етилиши, оптимистик руҳнинг мавжудлиги, шахсий ва касбий келажакни режалаштириш, фуқаролик етуклигига эришиш, ижтимоий ролларнинг ўзгариши билан ифодаланди.

Ўрта етуклик - бу “очириш” даври бўлиб, ижодий ва касбий муваффақиятга эришишнинг юқори босқичи, қайсидир миқдорда ҳаётий фаолликнинг камайиши, ўз билим, малака ва кўникмаларини қуйи авлодга қолдириш эҳтиёжининг мавжудлиги, лекин шу билан бирга, эриша олмаган нутқлари ва муваффақиятсизликларидан ўқиниш ҳам давридир.

Кеч етуклик - касбий ва профессионал фаолиятнинг яқунланиши, янги ижтимоий ролларнинг юзага келиши, қарилик даврига ўтиш даври билан боғлиқдир[61., 7 б].

Илмий тадқиқотлар шуни кўрсатадики, интеллектнинг оптимизациясига илмнинг таъсири катта экан. Олий маълумотли кишиларда етуклик даврининг барча босқичларида интеллектнинг юқори даражаси сақланиб қолади. Ҳатто, айнан етуклик даврида таълим ва илмни ривожлантиришга интилиш ортиши кузатилади.

1-жадвал

Илмий фаолият билан шуғулланувчиларининг онтогенестик динамикаси

Старт	1-оптимум	1-инқироз	2-оптимум	2-инқироз	3-оптимум	3-инқироз
Математиклар	23-39	39-45	45-54	54-58	58-67	67 ёшдан кейин
Физиклар	27-41	41-45	45-55	55-60	60-70	70 ёшдан кейин
Биологлар	31-40	40-47	47-55	55-60	60-75	75 ёшдан кейин
Психологлар	30-40	40-45	45-59	59-65	65-70	70 ёшдан кейин
Физиологлар	28-42	42-46	46-55	55-60	60-70	70 ёшдан кейин

Етуклик даврида оптимум (юқори натижага эришиш) ижодий фаолиятда ҳам ёрқин намоён бўлади. Етуклик даврида, масалан, илмий фаолиятда оптимум 35-45 ёшда намоён бўлса, 20-25 ёшда хореографик, 30-35 ёшда мусиқа ва шеърят, 40-55 ёшда сиёсат ва бошқарув фаолиятида юқори натижалар кузатилади. Албатта етуклик даврида фақат оптимум эмас, балки инқирозий орқага кетиш ёки тўхтаб туриш ҳолатлари ҳам кузатилади. Шунини таъкидлаш лозимки, етуклик давридаги имкониятларни тўғри аниқлаш ва баҳолаш шахс имкониятларини тўғри тақсимлаш имкониятини беради. Бу инсон интеллектининг продуктив даврини билиш ва уни ишга солишга ёрдам беради. Албатта интеллектнинг оптимуми ва инқирози ҳаммада ҳам бир хил вақтда намоён бўлмаслиги мумкин. Бу шахснинг индивидуал хусусиятлари, ташқи ва ички омиллар, мотивацияга, яшаш муҳитига бевосита боғлиқ бўлиши мумкин. Бежизга ҳам етуклик даврида ижод ахли вакиллари бир хилда самарали меҳнат қилишмайди. Бу бевосита замон ва макон ҳамда шахсга боғлиқдир. Қуйидаги 1-жадвалда умумий ҳолатда олиб борилган илмий тадқиқотлар натижасида бир неча фан

йўналишларида шахс оптимуми ва инқироzi даврларини кўришимиз мумкин.

Эрта етуклик даврида шахс шахсий ҳаётii образини, касбий ролини, ижтимоий фаоллигини тасаввур қилади ва яратишга замин қўяди. Ўрта етуклик даврида ижтимоий ва касбий роллар консолидацияси юзага келади. Етукликнинг қуйи даврида фаолият йўналишига кўра касбий ва ижтимоий роллар доминанта ҳисобига ўзгариши, қайта кўриб чиқилиши, оилавий муносабатлар структурасига ўзгартиришлар киритилиши билан характерланади[143].

Юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, етуклик тушунчасида нафақат интеллектуал тараққиёт, касбий ролларнинг шаклланиши, балки оилавий етуклик фактори ҳам мавжуддир. Профессор Ғ.Б.Шоумаров таъкидлаганидек, етуклик дейилганда оила қурувчи ёшларнинг: жисмоний, жинсий, ҳуқуқий, иқтисодий, маънавий-ахлоқий, психологик каби етуклик жиҳатларини фарқлаш мумкин. Буларнинг орасидан ҳуқуқий, тиббий, жинсий етуклик аниқ маълумотлар, аломатларга эга бўлса, иқтисодий, маънавий-ахлоқий, психологик етуклик жиҳатлари биров мураккаброқ, қатъий бир кўрсаткич, чегарага эга эмаслиги билан характерланади. Бунда оила етукликнинг барча кўринишлари шаклланишида бош омиллардан бири эканлигини таъкидлаш лозим[165].

Ёшларнинг ижтимоий етуклиги масаласи ҳам кўриб чиқилиши лозим. Ижтимоий етуклик турлари: жинсий, фуқаролик, касб-ҳунар, ижтимоий-иқтисодий, маънавий, ахлоқий ва психологик етукликни фарқлаш лозим.

Профессор Ғ.Б.Шоумаров “етуклик” тушунчаси маълум бир ҳаётii тажриба билан, яъни “ҳаётii билимлар” билан боғлиқлигини таъкидлайди. “Ҳаётii билимларни ўзлаштириш”, “Ҳаёт университетларидан” ўтишнинг ҳам ўзига хос индивидуал хусусиятлари мавжуд. Кимдир 20 ёшдаёқ “ҳаётни яхши билиб олади”, кимдир 30 ёшида ҳам болалигича қолаверади. Ҳаётни билиш, ҳаётii тажрибалар турли индивидларда турли жадалликда

амалга ошиши мумкин ва бу ўринда қандайдир ёш, вақт оралиғини мутлақ кўрсатиш мумкин эмас[165].

Шунга қарамай, ижтимоий ва иқтисодий етукликнинг маълум бир минимум чегараларини белгилаб олиш мумкин, яъни шундай ҳаётий тажриба, билимлар “минимуми” мавжудки, уларсиз бирон-бир ёшни, йигит-қизни том маънода етук деб ҳисоблаб бўлмайди.

Етукликни изоҳлашда бу жараёнга шахснинг ўз муносабатини таҳлил этиш лозим. Шундан келиб чиққан ҳолда етуклик:

- масъулиятни ўз бўйнига олиш ва қарор қабул қилиш;
- етакчи бўлишга интилиш, ўзи ва атрофидагиларни бошқара олиш;
- ўзи ва атрофидагиларни эмоционал ва рухий қўллаб-қуватлашга тайёр бўлиш;
- ўзига ишониш ва қатъият билан ҳаракат қилиш;
- фалсафий мушоҳада қилиш ва фикрларни умумлаштира олиш;
- ўз принципларини ҳимоя қилиш, илгари сурган қарашларини тасдиқлай олиш, танлаган йўлидан қайтмаслик, иродавий мустаҳкам бўлиш;
- шахсий индивидуал қарашга эга бўлиш;
- ҳаётий тажрибани ортттириш ва уни ёш авлодга беришга тайёр бўлиш;
- реализм, рационаллик, қилган ишларини таҳлил қилиш, баҳолаш ва унга жавоб бера олиш;
- ҳаётий ижтимоий ролларда ўзгармаслик ва тўғри бажаришга интилишдир.

Инсон юқорида қайд этилган мезонларни ўзида мужассамлаштиргандагина етукликка етгани ҳақида гапириш мумкин. Бу ўринда етуклик касбий, ижтимоий-оилавий, ҳаётий-сиёсий, мулоқот, шахслараро мунсабатлар, фарзанд тарбияси билан боғлиқ фаолиятларда ифодаланиши мумкин. Албатта, етуклик шахс ривожланаётган муҳит ва унга таъсир этаётган факторларга бевосита боғлиқ.

Шахснинг етуклик даражасига таъсир этувчи 5 аспектни ажратиш мумкин:

1. Муваффақиятга интилиш мотивацияси - қўйилган мақсад сари интилиш, максимал равишда ўз-ўзини реализация қилиш, мустақиллик, ташаббускорлик, лидерликка интилиш, юқори натижаларга эришишга ҳаракат қилиш.

2. Ўз “Мени”ига муносабат, ўзига бўлган муносабат, қобилият, характер ва темперамент муносабатлари, ўз-ўзини баҳолаш, талабчанлик, самимийлик, камсуқумлик, ўзини манманликдан асраш, бошқа одамларга нисбатан ҳурматда бўлиш.

3. Фуқаролик бурчини англаш, ватанпарварлик, касбий масъулият ва компетенция, мулоқот қилишга эҳтиёж, жамоавий меҳнатни қўллаб-қувватлаш.

4. Ҳаётий установкалар. Интеллектнинг хис-туйғудан устунлиги, эмоционал барқарорлик, ҳамкорликка интилиш ва кенг фикрлилик.

5. Бошқалар билан эмоционал, психологик яқинликка интилиш. Бошқаларни эшитиш қобилияти, бошқалар билан яқин бўлиш эҳтиёжи.

Шахснинг ҳар бир тараққиёт босқичидаги етуклигини шу босқичдаги етакчи фаолият, унинг фаоллиги, муваффақиятга эришиши таъминлайди. Д.Г.Мухамедованинг фикрича, етакчи фаолият қуйидаги психологик характеристикаларга эга:

- шахсни эмоционал қамраб олади;
- эҳтиёжлар ёрқин, кучли хис-ҳаяжонли ҳолатларда кечадики, бу ўз ўрнида инсоннинг эмоционал ҳаётини бойитади;
- етакчи фаолиятда эришилган ютуқлар ҳаётий ютуқлар сифатида қабул қилинади;
- натижада чарчаш ҳолатларида кўтаринки рух, енгиллик, қониқиш хислари орқали зўриқишни енгади;
- шахснинг мураккаб ижтимоий муносабатлари такомиллашади;
- ҳаётдан тўла қониқишга эришилади. [88]

Психология фанлари доктори, профессор Б.Р.Қодиров ўз тадқиқотларида иқтидор ва истеъдод масалаларига катта эътибор қаратган олимдир. У инсон иқтидори, шу жумладан, касбий ҳам,

биологик ҳам, ижтимоий омил сифатида намоён бўлишини таъкидлайди. Унинг фикрича, олий таълим муассасаларида ўқув-тарбия жараёнларининг муваффақиятида ташхис маркази ходимлари ва шу соҳага йўналтирилган психологик хизматнинг аҳамияти каттадир. Олим ўз тадқиқотларида айнан ташхис масалаларига алоҳида тўхтаб ўтади. Мазкур соҳанинг масъул ходими:

- талабанинг индивидуал-психологик имкониятларини ҳар томонлама чуқур ўрганиб, шунга мос ўқув-тарбия жараёнларини ташкил этиши;

- касбий тайёргарликнинг ҳар бир қадамида ўқитувчининг талаба билан ишлаши ва мулоқотга киришишнинг мос ва қулай усуллари танлаши ва ўзгартириб туриши;

- ўқув-тарбия жараёнларини талабаларнинг психик ривожланганлик даражасига, уларнинг ёш ва индивидуал психологик хусусиятларига биноан мослаш ҳамда бўлғуси ўқитувчиларда шахсий ва касбий психологик имкониятларнинг намоён бўлиши ва ривожланиши учун зарурий шарт-шароитларни яратишда таълим субъектларига яқиндан ёрдам бериб бориши зарурлигини кўрсатиб ўтади[178 , 32 б].

Психология фанлари доктори, профессор Н.С.Сафаев тадқиқотлари педагог талаба–ёшларда ўзликни англаш, кадриятларнинг психологик механизмлари ва ўзига хос хусусиятларини ўрганишга бағишланган. Олим ўз тадқиқотларида бўлажак педагогларнинг касбий ва миллий кадриятларни ўз фаолиятида уйғунлаштириши масалаларига тўхталиб ўтади. Муаллифнинг таъкидлашича, ўзликни англаш мураккаб ижтимоий феномен сифатида, тўрт асосий компонентдан таркиб топган:

1. Когнитив.
2. Аффектив.
3. Диний.
4. Хулқ-атвор.

Психологик фаол етук субъектнинг ижтимоий хулқ-атворида ушбу компонентлар ўзаро боғлиқ ҳолда ривожланади ва “Виждон”

фалсафий категориясига жамланади. Психологик нуқтаи назардан “виждон” категорияси таҳлил қилинганда, субъектнинг маънавий олами қамраб олади ва инсоннинг ички ижтимоий хулқ-атвори сифатида намоён бўлади. Бу ҳолат етукликнинг муҳим таркибий қисми бўлиб, бўлажак муаллимнинг касбий барқарорлиги ва педагогик фаолиятининг самарадорлигини таъминлашга хизмат қилади [135. 139-159 б].

Юқоридаги фикрларни жамлаган ҳолда етук шахснинг назарий моделини яратиш имкониятига эга бўламиз. Етук шахс қуйидаги компонентларни ўз ичига қамраб олади:

- эмоционал-иродавий компонент: юқори эмоционал барқарорлик, юқори иродавий назорат;
- мотивацион ва қадриятларни ўзида мужассамлаштирган компонент: қадриятлар тизимида индивидуаллик ва ижтимоийлашувнинг доминантлиги;
- ўз-ўзини бошқариш компоненти: юқори ижтимоий адаптация, юқори интерналлик, ўз хатти-ҳаракатларини бошқариш;
- рефлексив компонент: ўз-ўзини англаш, оламга позитив, ижобий муносабат, “Мен” концепциясининг дифференциацияси, меъёрдаги рефлексивлик.

Етук шахснинг назарий модели

1-диаграмма

Ушбу модель асосида “етук шахс” ва “етук бўлмаган шахс” образини яратиш имконияти туғилади. Унинг негизида эса, шахснинг психологик етуклиги модели яратилиши мумкин. Шахснинг психологик етуклиги - бу даставал, унинг турли ҳаётий вазиятлар ва шароитларни ҳушёр баҳолай олишидир. Бу ҳушёрлик амалий, воқеликни тўғри баҳолай олиш, шахсда ўзининг ютуқ ва камчиликларини, билим, малака ва қобилиятларини етарлича объектив баҳолашда намоён бўлиши керак. Психологик етук шахс ўз олдига эришиши муқаррар бўлган, бунга имконияти етарли бўлган мақсадларни қўяди, ўз ҳаёт йўлини ва унга эришиш воситалари ва усулларини тўғри белгилайди. Бундай шахс ўз ҳиссиёти, кечинмаларини етарлича яхши назорат қила олади, яъни ички интизомининг юқори ривожланганлиги билан характерланади.

Психологик етуклик бошқа одамларнинг хоҳиш, истаклари, кечинмаларини тушуниш билан маълум даражада боғлиқ. Бу ўз навбатида мулоқотнинг, ҳамкорликнинг яхши йўлга қўйилиши, оилада, турли гуруҳларда гармоник муносабатлар ўрнатилишига имкон беради. Турли ёшдаги, мансаб, лавозим, тоифадаги одамлар билан қизиқиши, одати, таъби, турмуш тарзи мутлақо бошқача бўлган одамлар билан ўринли муносабатда бўла олиши- шахснинг психологик етуклигининг асосий хусусиятларидан биридир.

Психологик етуклик тезда шаклланмайди. Унинг шаклланишининг асосий омили таълим ва тарбия. Психологик етуклик шахс хулқининг турли яшаш шароитига мослашувчанлигида ифодаланади. Психологик етуклик шахснинг бошқа одамларга нисбатан бўлган ижобий муносабатлари: ҳамдардлик, ҳамфикрлик, ғам-ташвишга шериклик, ўзаро ёрдамда маънавий жиҳатдан ҳам намоён бўлади. Психологик етукликнинг муҳим мезонларидан бири масъуллик, адолатлилик ва виждон асосида муаммоларни ҳал этиш, ўз мустақил фикри, қараши, позициясининг бўлиши, ўз-ўзини ва унинг учун қадрли бўлган кишиларни адолатли ҳимоя қила олишдир.

Психологик етуклик ҳақида гапирганда, албатта профессор Ғ.Б.Шоумаров таъкидлаганидек, психологик етуклик мезонларига

ҳам тўхталиш ва зарурият асосида уларни баҳолаш мезонларини ишлаб чиқиш ҳам лозим. Психологик етуклик мезонларига:

- Ижтимоий ролларни бажаришга тайёрлик. Биз объект қилиб танлаган даври оладиган бўлсак бунда шогирдлик, яхши фарзанд, ака-ука, опа-сингил, турмуш ўртоғи, тоға, амаки ва шу қабилар ;

- Ижтимоий муҳитга мослашувчанлик. Таълим олиш билан бирга иш фаолиятини юритиш жараёнида жамоада фаолият юритиш ва унга мослашиш, оила қурган бўлса янги оилага мослашиш ва шу каби;

- Низодан қочиш ва низоли вазиятни юзага келтирмаслик;

- Хулқ-атворнинг ижтимоий нормаларига риоя қила олиш. Етук инсонга хос ахлоқийлик фазилатлари;

- Ўзига масъулиятни ола олиш;

- Ўзи ва яқинларига ғамхўрлик қилиш[39].

Шу билан бирга, биз индивидуал-психологик етукликнинг муҳим жиҳатларига:

- ўз хулқ-атворини мустақил ташхислаш, янги маълумотни олиш ва ностандарт вазиятларда қўллай олиш;

- мақсадга ўзини тўлиқ тайёрлаш ва йўналтира олиш;

- ўз-ўзини мустақил назорат қилиш;

- ўз мақсади, ҳаракатлари, қарорларини ўз-ўзини англаш орқали баҳолаш ва рефлексия ўтказиш;

- муваффиқиятсизлик ва турли вазиятлардан хулоса чиқариш ва объектив баҳолаш орқали коррекциялаш;

- ўз хулқ-атворидаги турли вазиятларга эмоционал-адекват реакцияни ифодалашни киритиш лозим деб биламиз.

Шахс ҳақида гапирилганда унинг етуклиги билан бирга, етарли даражада етукэмаслиги ҳам кузатилади. Бу биринчи ўринда ўсмир-ўспиринликда таълим-тарбияга етарли эътибор қаратилмаганлигидан далолат беради. Зеро, оилада боланинг физиологик етуклиги билан ақлий ва психологик етуклигига эътибор қаратиш ниҳоятда муҳимдир. Бунда албатта, ота-онанинг ва тарбияловчининг ўзини етуклик даражаси ҳам аҳамиятлидир.

1.3. Психологик етуклик мезонларини аниқлаштириш истикболлари

Етуклик тушунчаси қадим замонлардан таълим-тарбия жараёнининг асосий масалаларидан бўлган. Психологик жиҳатдан етук инсонлар ҳар қайси давлат ва жамиятнинг асосий таянчи ҳамда ҳаракатлантирувчи кучи экан, замонавий ижтимоий-гуманитар билим соҳасида ушбу муаммога жиддий эътибор қаратилиши табиийдир. Ушбу эътиборнинг натижаси сифатида ҳозиргача фанда мазкур йўналишда салмоқли ҳажмда илмий билим тўпланган.

Жумладан, махсус тадқиқотлар психологик етуклик муаммосининг асосий масаласи – бундай етукликнинг кўрсаткичлари ҳамда мезонларини аниқлашга йўналтирилган. Хусусан, бу йўналишда ўтказилган тадқиқотларда психологик етукликнинг шаклланишида шахснинг ўз мақсадларига интилувчанлиги муҳим аҳамиятга эгалиги асосланган (Главатских М.М., 2015), манипулятив таъсир ўтказишга ва таъмагирликка мойиллик шахс психологик жиҳатдан етук эмаслигининг яққол кўрсаткичи эканлиги исботланган (Брантова Ф.С., Биржева М.А.2014), психологик етукликнинг муҳим кўрсаткичлари сифатида интериоризация ва вазият талабидан ташқарига чиқувчи фаолликнинг намоён бўлиш хусусиятлари текширилган (Леонов Н. И., Главатских М. М., 2014), психологик етуклик шаклланишида масъулият ривожланишининг аҳамияти очиқ берилган (Панькина Е.В.2013), ижтимоий-психологик етуклик даражаси одам ўзини мансуб деб билган гуруҳларнинг сони ва кенглигига боғлиқлиги ўз исботини топган (Гудзовская, А.А., 1998), касбнинг психологик талабларини бажаришга тайёрликнинг психологик етуклик ривожланишидаги аҳамияти ёритилган (Степанова Т.В., 1998), ўқув гуруҳининг етуклик даражаси унинг аъзолари психологик жиҳатдан етилишига жиддий таъсир кўрсатиши исботланган (Еремина А.Н.2011).

Мазкур тадқиқот ишларида муаллифлар томонидан шахс психологик етуклигини ташхис қилишнинг турли хил услубий воситалари таклиф этилади. Бироқ, бу психодиагностика воситалари

муайян психологик категорияларга мўлжал олиши, илмий-психологик назарияларга асосланган эканлиги билан тавсифланади. Ваҳоланки, бевосита жамият ҳаётининг турли жабҳаларида одамларнинг тегишли шахс сифатлари илмий категориялар мазмуни билан эмас, балки ижтимоий аҳамиятли ҳодисалар билан боғланган ҳолда тушунилади ва талқин этилади. Шундай экан, ёшларда психологик етуклик кўрсаткичларини ҳам илмий асосланган воситалар ёрдамида, аммо фанда қабул қилинган тушунча ва мезонлар асосида эмас, балки ижтимоий-сиёсий тасаввурлар доирасида аниқлаштириш имконини берувчи маълумотлардан амалиётда тўғридан-тўғри фойдаланиш имконияти ҳосил бўлади.

Психодиагностика текшируви тегишли жараён, ҳолат ва хусусиятларнинг муайян одам ва одамлар гуруҳида қанчалик ривожланган эканини билишга йўналтирилади.

Бундай масалада тегишли хулосаларни чиқариш учун, албатта, энг аввало тадқиқотчи ҳам, амалиётчи ҳам муайян мезонларга таяниши керак бўлади. Чунки мезонларсиз ўрганилаётган психик ҳодисаларнинг даражасига тўғри баҳо бериш имконияти чекланади. Айнан мезонлар бўйича ташхис усуллари орқали ўрганилган жараён, ҳолат ва хусусиятларга қиёсий баҳо бериш, синалувчиларни шартли гуруҳларга ажратиш ва натижаларни талқин этишнинг асосий шартидир.

Психологик етукликни алоҳида тадқиқот предмети сифатида ўрганиш давомида тадқиқотчилар унинг асосий мезонларини ажратиб кўрсатганлар. Албатта, турли муаллифлар томонидан кўрсатилган мезонлар ўртасида маълум тафовут мавжуд. Ўртадаги фарқ айнан нималарда кўриниши ҳақида аниқ тасаввур ҳосил қилиш учун қуйида ҳар хил муаллифларнинг ёндашувлари қиёсий келтирилади.

С.К.Нартова-Бочавер психологик етукликнинг мезони сифатида “шахснинг психологик суверенлиги” тушунчасини таклиф этади. Унинг ёндошувига кўра, психологик етук инсон ўзининг мустаҳкам чегараларига эга бўлади. Бироқ улар вазият тақозоси билан бошқалар манфаатлари йўлида унинг ихтиёри билан

ўзгартириладиган даражада эгилувчанлиги билан ажралиб туради [23., 149-173 б].

Г.Г.Александрова шахс етуклигининг интеграл психологик мезони ижтимоий билиш жараёнида юкори даражадаги субъектлигини намоён этиш, яъни ижтимоий борлиқнинг ўзига адекват образини шакллантира олиш ва ўзгартира билиш, унга мувофиқ ҳуқ-атворнинг тегишли стратегиясини мустақил равишда масъулият билан танлаб олишдан иборатлигини исботлайди [4., 34-35 б].

А.О.Маленова, Ю.В.Потапова шахс психологик етуклигининг мезонлари сифатида масъулият, процессуал йўналганлик, ўз-ўзи ва бошқалар билан баркамол муносабат, шахс яхлитлиги, ҳаётий вазифаларни хал килишда фаоллик ва мустақиллик, эркин танлов қила олишга қодирлик кабиларни ажратадилар ҳамда ушбу хусусиятларнинг даражасини ташхис килиш оркали шахс ўз тараққиётида етукликнинг қандай поғонасига етганини аниқлаш мумкинлигини исботлашга ҳаракат қиладилар [21., 21-29 б].

Қатор тадқиқотчилар толерантлик сифатини шахс етуклигининг мезони сифатида асослашга ҳаракат қиладилар. Жумладан, А.А.Долникова, Е.А.Самойлова рухий касал одамларга муносабатда толерантлик мисолида ушбу белгининг психик етукликдаги ролини кўрсатиб беришга уринишган [14., 168-170 б]. И.Н.Галасюк номаълумликка нисбатан толерантликни, ҳаётий мақсадларнинг анланганлиги, турмушда сабр-бардош қаторида шахс етуклигининг билвосита мезони эканини эмпирик тасдиқлаган [11].

Узоқ хорижлик тадқиқотчилар психологик етукликни ташхис қилишда сабр-тоқат ва “эго” нинг эгилувчанлиги мезон сифатида катта аҳамиятга эгалигини [39, 40], аксинча, академик ўзлаштириш даражаси деярли аҳамиятсиз эканини кўрсатишади [41].

А.Ю.Маленова, Ю.В.Потапова психологик етуклик мезонларини ажратиб кўрсатишга ҳаракат қилган турли йўналишлар, таълимотлар, илмий ишларни таҳлил этиб, ҳар хил

муаллифлар томонидан кўпинча айнан қандай мезонлар келтирилишини умумий жадвалда акс эттирадилар [21] (2-жадвал).

2-жадвал

Турли муаллифларнинг концепцияларида шахс етуклиги мезонлари

Мезон	Муаллиф
1.Масъулият	
Масъулият	Р.В.Овчарова,А.А.Реан, Е.С.Штепа, В.Франкл,Б.Уайнхолд, Дж.Уайнхолд
Ижтимоий масъулият – жамият равнақига ҳисса қўшиш	И.Гринбергер
Ижтимоий масъулият	А.Л.Журавлев
Масъулиятли мустақиллик	С.Л.Братченко,М.Р.Миронова
2.Инсонпарварлик, ижтимоий йўналганлик	
Проижтимоий хулқ	А.А.Реан
Хатти-ҳаракатларнинг жамият фойдасига йўналтирилганлиги	А.Л.Журавлев
Хатти-ҳаракатларнинг барча ҳаётий соҳаларида ижтимоий йўналганлиги	И.С.Кон
Эгоцентризмга тескари децентрация	Е.С.Штепа
Одамнинг инсоният тараққиёти, унинг маданияти ва цивилизацияси, инсонпарварлик қадриятларига йўналтирилган установкалари	Г.С.Сухобская
3.Фаоллик (ўзини-ўзи мотивлаштириш, мақсад қўйиб унга интилиш)	
Фаол ҳаётий позиция	Р.В.Овчарова

Идеалга эргаша олиш, идеалларни ҳаётда рўёбга чиқара олиш	Б.С.Братусь
Ташқи мотивациялар ҳамда ўзини-ўзи йўналтира олиш, мажбурлашга қодирлик	Г.С.Сухобская
Шахсий фаолият ва унинг натижаларини назорат қила олиш	И.Гринбергер
Шахсий ва жамоавий мақсадларни рўёбга чиқара олиш	А.Л.Журавлев
Фаол ижтимоий позиция	И.С.Кон
Қуршаб турган муҳитни фаол назоратда тута билиш	Е.С.Штепа
Номаълумликдан қўрқмай ижодий ёндашувчанлик	А.А.Реан
Ўзини ўзи ривожлантириш, динамизм	С.Л.Братченко, М.Р.Миронова
4.Одамлар билан баркамол муносабат туза олиш	
Бўлишиш ва ҳамкорлик қила олиш, бировнинг обрўсига ҳасад қилмай қарай олиш, ўз хис-туйғуларини соғлом тарзда ифодалаш, ички яқинликни ҳис эта олиш.	Б.Уайнхолд, Дж.Уайнхолд
Ўзига ва муносабатларига ишонч кўзи билан қараш, бошқалар билан яқин муносабатда ўзини хавфсиз ҳис этиш, муносабат ўрнатишда маъно-мазмун кўриш, айрилиққа бардошли бўлиш, узок масофадан ҳам ишонч билдириб туриш	К.Витакер
Етук шахслараро муносабат қура олиш	Р.В.Овчарова

Кўнгли кенглик, толерантлик	А.А.Реан,Е.Б.Штепа
Ўзини ва бошқаларни тўғри идрок этиш	И.С.Кон
Яккаланишга зид равишда алоқа ўрнатишга интилиш	Е.С.Штепа
Бошқаларни тушуниш ва қабул қилиш, ижтимоийлашганлик	С.Л.Братченко,М.Р.Миронова
Бошқа одамга муҳаббатли бўлиш	В.Франкл
5. Ўзига бўлган муносабатнинг баркамоллиги, ўзини тушуниш ва қабул қилиш	
Ўзини ўзи адекват тушуниш, ўзини англашга интилиш, ўзини-ўзи бошқариш ва ривожлантиришга қодирлик	Р.В.Овчарова
Ўз хулқ-атворини ҳар қандай ҳаётий вазиятда мустақил прогноз қила олиш, рефлексияга қодирлик	Г.С.Сухобская
Ўзини-ўзи қабул қилиш	Е.С.Штепа, С.Л.Братченко, М.Р.Миронова
Ички ҳис-кечинмаларнинг шахсий тажрибасини инобатга олишга тайёрлик	С.Л.Братченко, М.Р.Миронова
Ўзини ва бошқаларни тўғри идрок этишга қодирлик	И.С.Кон
Фрустрацияни жиловлай олиш қобилияти	Б.Уайнхолд, Дж.Уайнхолд
Чуқур ички кечинмаларни бошдан кечиришга тайёрлик	Е.С.Штепа
6.Мустақиллик ва мустақил танловга қодирлик, таъсир ва тобеликка қаршилик кўрсата олиш	
Масъулиятли мустақиллик	С.Л.Братченко, М.Р.Миронова

“Йўқ” деб айтишни билиш	Б.Уайнхолд, Дж.Уайнхолд
Эркин танловни амалга ошира олиш	Р.В.Овчарова
Мустақиллик	И.Гринбергер
Ўзига хослик	А.Л.Журавлев
Автономлик	Е.С.Штепа
Эркинлик	В.Франкл
7.Шахснинг яхлитлиги	
Қадриятлар ориентациясининг шаклланганлиги	Р.В.Овчарова
Яхлитлик, бир бутунлик	И.С.Кон, С.Л.Братченко, М.Р.Миронова
Ягона ҳаёт фалсафасига эгалик, шахсий қадриятлар, чуқур кечинмаларнинг тизимлашганлиги, уйғунлиги	Е.С.Штепа
Шахс қадриятлари ва хусусиятларининг барқарор тузилмасига эгалик	И.С.Кон

Албатта, юқорида келтирилган қайсидир мезонлар бизда кўпроқ хайрихоҳлик уйғотса, баъзилари юзасидан бахс-мунозара юритишга тайёр бўламиз. Бироқ, мазкур ишимизнинг бош ғояси турли ёндашувлар ўртасидаги фарқни, ҳақиқат кўпроқ ким тарафда эканини ажратиш эмас, балки, умуман, мазкур йўналишда қандай йўналишлар мавжудлигини кўрсатиб, ўзимизнинг янгича қарашимиз билан бу соҳага тегишли ҳиссани қўшишдан иборат. Шунинг учун ҳам бу ерда биз психологик етукликнинг турли мезонлари юзасидан фанда тўпланган умумий қарашларни чуқур таҳлил этган ҳолда, уларни қайд этиш билан чегараланиб қолишни мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз ва кейинги ўринларда эътиборни бу масалага бизнинг ёндашувимиз нимадан иборатлигини ёритишга қаратамиз.

Талаба-ёшларда психологик тукликнинг ижтимоий-психологик жиҳатлари ва назарий жиҳатларини ишлаб чиқиш, тадқиқот объектини танлашда қуйидагиларга эътиборимизни қаратдик. Биринчидан, психологик етукликнинг мезонларидан келиб чиққан ҳолда эрта етуклик давридаги битирувчи босқичда таълим олаётган, бир неча йўналишларда таълим олаётган, таълим йўналиши педагогика ва психология фанлари ва уларга яқин олий таълим муассасалари талабалари танланди. Иккинчидан, ижтимоий ролларни бажаришга тайёрлик, ижтимоий муҳитга мослашувчанликни аниқлаш мақсадида ҳудудий ва жинсий таовфутларни аниқлаш ва бу таовфутларнинг ўзига хос хусусиятини таҳлил қилиш белгиланди.

Диссертацион ишда илгари сурилган гипотезани амалга оширишда комплекс методлар танлаб олинган бўлиб, булар: меъёрий ҳужжатлар таҳлили, эксперт баҳолаш, психологик тестлар, кузатув, суҳбат, анкета, сўровнома, олинган натижаларни статистик қайта ишлаш ҳамда Э.Шостром томонидан таклиф этилган САТ (“Самоактуализацион тест”)(Personal Orientation Inventory, E.Shostrom), С.С.Степановнинг “Ижтимоий ва психологик ёшни аниқлаш”, “ВАС-вазиятнинг асосий сабаби” махсус ишлаб чиқилган методика, Е.В.Каляева, Т.В.Прокофьеваларнинг “Шахс етуклигини аниқлаш”га қаратилган, С.Р.Пантелеев ва В.В.Столинларнинг “Субъектив локал назорат хусусиятларини ўрганиш” ва тадқиқот жараёнида махсус ишлаб чиқилган “НОМ-носитуатив масъулият сўровномаси”дир.

1-боб бўйича хулосалар

Етуклик - ривожланишнинг маълум бир босқичи, фазаси, чегарасига етганликнинг сифатий ва миқдорий характеристикасини маълум бир аниқликда белгилаб берувчи кўрсаткич бўлиб хизмат қилади.

Психологик етуклик тушунчаси ва унинг компонентларига энг аввало, шахс ривожланиши даврининг мураккаб, қарама-қаршиликларга эга, онтогенезнинг қонуниятларида намоён бўлувчи, фаолиятга бевосита таъсир этувчи ва шахснинг ҳаётий тажрибасини ҳам ўзида акс эттирувчи сифатлари киради. Илмий тадқиқотимизнинг мақсади талаба-ёшларда психологик етукликнинг ижтимоий-психологик томонларини, назарий жиҳатларини ишлаб чиқиш ва амалда синаб кўриш бўлганлиги сабабли, ушбу йўналишда амалга оширилган тадқиқотлар ҳам таҳлил қилинди. Бу йўналишдаги адабиётлар ва тадқиқотлар таҳлили натижасида айнан талаба ёшларнинг психологик етуклиги муаммоси етарли ўрганилмаганлиги аниқланди.

Илмий тадқиқотлар шуни кўрсатадики, интеллектнинг оптимизациясига илмнинг таъсири катта экан. Олий маълумотли кишиларда етуклик даврининг барча босқичларида интеллектнинг юқори даражаси сақланиб қолади. Ҳатто, айнан етуклик даврида таълим ва илмни ривожлантиришга интилиш ортиши кузатилади. Шундан келиб чиққан ҳолда таҳлил қилинган адабиётлар асосида психологик етукликнинг мезонлари ва уларга таъсир этувчи омиллар аниқланди.

Кўплаб тадқиқотлар ва адабиётлар таҳлили ҳамда ўзбек психологлари профессор Ғ.Б.Шоумаров, профессор Э.Ғ.Ғозиев ва уларнинг шогирдлари фикрлари негизида психологик етуклик мезонлари белгилаб олинди. Психологик етуклик мезонларига:

- Ижтимоий ролларни бажаришга тайёрлик;
- Ижтимоий муҳитга мослашувчанлик;
- Низодан қочиш ва низоли вазиятни юзага келтирмаслик;
- Хулқ-атворнинг ижтимоий нормаларига риоя қила олиш;

- Ўзига масъулиятни ола олиш ва масъуллик;
- Ўзи ва яқинларига ғамхўрлик қилиш киритилди.

Ушбу мезонлар бўйича талаба ёшларда бу характеристикалар қай даражада шаклланганлигини аниқлаш мақсадида тадқиқот методикалари аниқланди.

Жамиятда рўй бераётган ижтимоий-иқтисодий ва маънавий ўзгаришлар фаол, мустақил фикрловчи, масъулиятни ҳис эта оладиган баркамол шахсни шакллантириш заруриятини кун тартибига қўймоқда. Зеро, инсоннинг интеллектуал қобилиятини ривожлантирмай, унда маънавий-ахлоқий фазилатларни шакллантирмай туриб жамият тараққиётига эришиб бўлмайди.

Талаба психологик етуклигининг шаклланишига таълимий фаолият мавжуд ижтимоий талабларга мувофиқ ташкил этилгандагина муваффақ бўлинади. Унда таълим жараёнини демократлаштириш, инсонпарварлаштириш, ижтимоийлаштириш, дифференциялаш, таълим жараёнига янги технологияларни киритиш ҳамда шахс интеллектуал салоҳиятини оширишга қаратилган ғоялар устувор ўрин тутди.

Ижтимоий тарбия аниқ мақсадга йўналтирилган бўлиб, у шахсни шакллантириш ва ривожлантиришни назарда тутди.

Талабанинг психологик етилиши учун уни ақлий, ахлоқий, эмоционал, жисмоний ривожлантириш, ижодий қобилиятини намоён этиши учун имконият яратиш, унда психологик билимларни ҳам таркиб топтириш мақсадга мувофиқдир.

Шахснинг психологик етуклиги ва унинг моҳияти Шарқ мутафаккирларининг қарашлари, шунингдек, педагог ва психолог олимлар томонидан илгари сурилган ғояларда ўз аксини топган. Улардан талаба етуклигини ривожлантириш жараёнида замон талабларига мувофиқ таълимни ташкил этиш шу куннинг долзарб вазифаси саналади.

II-БОБ. ПСИХОЛОГИК ЕТУКЛИК ДИАГНОСТИКАСИ ВА УНГА ҚЎЙИЛАДИГАН ТАЛАБЛАР

2.1. Психологик етуклик диагностикасининг ривожланиш таърихи

Одамлар ўртасида нафақат жисмоний ривожланиш, балки ақл-заковат, лаёқат ва қобилиятда муайян тафовутлар мавжудлиги қадимдан маълум эди.

Шу сабабли одамлар ўртасидаги турли индивидуал психологик фарқларни аниқлаш, замонавий маънода психологик ташхис қўйиш анъаналари узоқ тарихга эга.

Маълумки, ўтмишда қайси фан тараққий этган бўлса, унинг ютуқлари аввало махсус хизмат идоралари фаолиятига тадбиқ қилинган. У ёки бу фаннинг ўтмишини, мутахассислар томонидан яратилган илмий қарашлар тарихини ўрганадиган бўлсак, фанларнинг интеграцияда, юртдошларимиз томонидан илгари сурилган назарий ғоялар, у ёки бу фан ютуқларини ҳаётга жорий этилиши борасида, ҳозирги замон психологияси таълимотларига оид мислсиз ишларнинг амалга оширилганлигини кўришимиз мумкин.

Ҳар қандай соҳа фаолияти ўз хусусиятидан келиб чиққан ҳолда, психология фанлари ютуқларидан самарали фойдаланишни тақозо этади. Улардан энг асосийси, шу хизматни амалга оширувчи ходимни топиш, танлаш, унинг шахсини аниқлаш, тайёрлаш ва жой-жойига қўйиш, яъни ҳозирги замон тили билан айтганда, **"Психодиагностика"** билан боғлиқ десак муболаға бўлмайди.

Аслида шахснинг қандайдир сифат ва хусусиятларини ташхис қилишга хизмат этувчи ҳар қандай тадбир қайсидир даражада психологик етуклик диагностикасига алоқадор бўлиши муқаррар. Психодиагностика текшируви предмети бўлган жараён ёки хусусиятларнинг қандай даражада ривожланган экани кўп жиҳатдан ушбу сифат ва хусусиятлар бўйича психологик етукликнинг ҳолатини кўрсатади. Чунки ташхис жараёнида ўрганилган ҳодисалар ўз якунида психологик етукликнинг маълум бир соҳаси таркибига киради. Бошқача айтганда, аслида ҳар қандай психодиагностика жараёни кенг маънода психологик етуклик диагностикаси бўлиб

ҳисобланишга ҳақлидир. Шунга қарамай, психологик етуклик диагностикасини замонавий тестологиянинг алоҳида соҳаси сифатида ажратиб кўрсатишда маъно бор. Бунинг сабаби, бизнингча, психологик етуклик таркибида ҳам қатор таянч хусусиятларни ажратиш мумкин. Айнан шу сифатларнинг ташхис қилинишини тор маънода психологик етуклик диагностикаси, деб белгиланиши ўринли. Шу нуқтаи назардан, психологик етуклик диагностикасининг ўз ривожланиш тарихига эгалиги табиийдир.

Психодиагностика тарихидан маълумки, қадимдаёқ одамларни турли психологик синовлар орқали текшириш амалиёти қўлланилган. Масалан, қадимги Мисрда руҳоний бўлишга даъвогар одамларнинг турли амалий малакалари қаторида қоронғу ертўладан ёлғиз ўта олиш сифати, сукут сақлаш қобилияти текширилган [30, 34-б.]. Қадимги Юнонистонда Пифагор ўз мактабига шогирд танлашда турли математика масалаларидан ташқари устидан кулган, лақаблар билан ҳақорат қилган одамларга қандай жавоб қайтариш сифатини ҳам синаб кўрган [30, 35-б.]. Қадимги Хитойда Шаолинъ мактабига қабул қилиш бир нечта босқичли текширувлардан иборат тизим орқали амалга оширилган. Ушбу синовлар орасида, масалан, сабр-тоқатни текшириш учун сўйилган катта қора мол гўштини ўтмас пичоқ билан бўлаклаш топширилган. Кейин бирон нарса ҳарид қилишга юбориб, ортиб қолган қайтимни олиб қолишга рухсат берилган, аммо қайси номзод дарров қайтимини ўзига олса, уни мактабдан ҳайдашган [38, 11-б.].

Юртимизда яратилган энг қадимги, асарлардан бири, ёзилганига 2700 йилдан ошган **“Авесто”** да, ўша даврларда, психодиагностика амаллари қандай бажарилганлигига мисоллар мавжуд. Унда, ҳозирги Мовароуннаҳр ва Хуросон халқлари яшаган минтақаларда истиқомат қилган барча қавм ва қабила аҳллари орасида **“лагомзадан”, “зин задан”, “камарбастан”** каби синаш усуллари мавжуд бўлганлиги баён этилади. Уларда асосан, ёшларни кундалик ҳаётга, оилага, у ёки бу касбни бажаришга тайёрлик даражалари аниқланган. Йигитлар молларни боқиш, туя, отларни парваришлаб уларни бошқариш, узоқ яйловларга сурув ҳайдаш, чорвани дарранда

хайвонлар, қароқчилардан муҳофаза қилиш, ўттиз икки ҳарбий хунарни билишлари мажбурий бўлган. Ана шу малакалар ҳосил бўлгач, ўғил болалар 17 ёшида “лагомзадан” ва “зин задан” имтиҳонидан ўтган. Натижада улар балоғат ёшига етган, рўзгор юритишни ўрганиб, “кад худо” бўлиш, чўпон чўлиғини олиб, от суриб, туя миниб юриш ҳуқуқини қўлга киритган. Алоҳида иқтидорли йигитлар эса, чавандозликка махсус тайёрланган, ҳарбий машқларда иштирок этган. **Йигитларнинг энг саралари ҳарбий соҳаларга жалб қилинган.** Бу маълумотлар, ҳозирда номзодларнинг жисмоний, тиббий, интеллектуал етуклигини ўрганиш тадбирларининг тарихи узоқ ўтмишимизга бориб тақалишидан дарак беради. [183, 67-б.].

Шахснинг турли қобилиятларини текширишга қаратилган қадимги тизимлардаги машқ ва топшириқлар мазмунини таҳлил этарканмиз, уларда одамдаги айнан психологик етуклик диагностикасига тегишли вазифалар ҳам мавжудлигини қайд этишимиз керак. Демак, одамнинг индивидуал имкониятларини ўрганиш бўйича қадимги ёндашувлардаёқ психологик етуклик диагностикаси элементлари кузатилган. Бироқ замонавий маънодаги психологик етуклик психодиагностикаси тарихи XX асрнинг биринчи чорагида бошланган.

Инсон етуклиги ҳақидаги илмий тасаввурларнинг ривожланиш тарихини ўрганар эканмиз, дастлабки босқичда етуклик асосан биологик мазмунда тушунилганлигини эътироф қилишимиз мумкин. Бундай ёндашувда, табиийки, етукликнинг асоси одам маълум ёшга етиб келгани, унинг ўзидан насл қолдира олиши сифатидан иборат, деб қабул қилинган [45, 94-б.]. Мазкур ёндашувда етуклик ва етилиш тушунчалари чалкашиб кетаётганини пайқаш мумкин. Ваҳоланки, одам кекса ёшга кириши, бошқа сабаблар билан муайян физиологик имкониятларини йўқотиши унинг етукликдан ҳам маҳрум бўлишини англатмаслиги, шубҳасиз. Шундай экан, инсоннинг етуклигини кенгроқ тушуниш ва бунда психологик жиҳатларини ҳам эътиборга олиш лозимлиги аён бўлиб боради.

Етуклик сифатини психологик маънода тушуниш XX асрнинг 30-йилларидан бошланган бўлиб, бунда етукликнинг аломатларини муайян психик функциялар ривожланиш даражасидан қидириш йўлидан борилади. Шунга мувофиқ психологик етукликни текширишга хизмат қилиши кўзда тутилган дастлабки методикалар, аввало, интеллектуал функциялар даражасини ўлчашга қаратилди. Масалан, шундай методикалардан бири XX аср 30-йиларида Вайленд ақли заиф болалар мактаби директори Эдгар Долл томонидан ишлаб чиқилган “Вайленд ижтимоий етуклик шкаласи”. (“Vineland Social Maturity Scale”) дан иборат. Муаллиф психик ривожланишда нуқсони бўлган мактаб талабалари жамоасида олиб борган кўп йиллик кузатувлари асосида кундалик турмушда бажариладиган хатти-ҳаракатларни амалга ошириш лаёқати қанчалик шаклланишини баҳолашга мўлжалланган методикани таклиф этган. Мазкур методика психологик жиҳатдан етук бола адаптив ижтимоий ҳуқ-атворга қодир бўлиши лозим, деган умумий тасаввурга асосланади. Методиканинг ҳозиргача қўлланилаётган вариантлари XX аср 80-йилларида ишлаб чиқилган бўлиб, уларнинг барчаси эксперт баҳони аниқлаш, яъни болани яхши билган одамлар (ота-она, мураббийлар ва б.) дан маълумот йиғишга асосланган [16, 277-б.].

Инсоннинг психологик етуклиги, аввало, унинг одамлар билан жамиятда қанчалик уйғун яшай олиши ва буни намоён қилишида кўриниши аён бўлиб, борган сайин масалани фақат интеллект соҳаси билан чеклаб бўлмаслиги англаб етилди. Бу ҳолат психологик етукликни ўрганишнинг янги босқичида шахс сифатидаги етукликни текширишга интилишда намоён бўлди. Бунда етуклик кенг қамровли ҳодиса сифатида тушунилиб, турмушнинг барча соҳаларида ижтимоий функцияларни юқори сифатда тўлақонли бажариш учун зарур психологик тузилмалар етарлича шаклланишини англатади [117, 10-б.]. Психологик етукликни ўрганишнинг бу босқичи тахминан XX асрнинг 60-йилларида бошланиб, бунга асосий омил гуманистик психология йўналишининг ривожланиши бўлди. Гуманистик психологияда

етукликни маълум ёш даври, балоғат ва улғайиш кўрсаткичлари билан боғловчи физиологик тушунишга қарама-қарши тарзда “шахс етуклиги” тушунчаси қўлланди. Бунда шахс етуклиги деганда, одамнинг ўз ҳаётдаижодкор бўла олиши, ўзини тўла-тўқис рўёбга чиқариши, бу йўлда учрайдиган тўсиқларни енгиб ўтишга қодирлик даражасига етганлиги тушунилди [45, б.94-95].

Психологик етукликни шахс даражасида тушуниш айнаи вақтда ҳаётий фаолиятнинг турли йўналишларига мос тарзда:

- касбий етуклик (маълум касб соҳасида нафақат юксак самарадорликка эришиш, балки меҳнатни қадрият, ўзини-ўзи рўёбга чиқаришнинг бош соҳаси сифатида англаш);

- фуқаролик етуклиги (фуқаро сифатида жамиятда бажариладиган ролларни мустақил равишда қабул қилиш, ташаббус ва масъулият билан бажариш қобилияти);

- ташкилий етуклик (шахснинг тегишли ташкилий тузилма таркибида тўлақонли фаолият кўрсата олиши);

- оилавий етуклик (оиладаги ролларни муваффақиятли ўзлаштириш, оилада унинг барча мезонлари тўла ривожланиши учун зарур шароит ярата олиш) кабиларнинг ажратилишига асос бўлди [117, б.14-15]. Юқорида кўрсатилган шахс етуклигининг барча турларини умумлаштирувчи жиҳат шундаки, уларнинг замирида ахлоқий асос мавжуд. Шунга асосан етуклик муаммосини ўрганишнинг ҳозирги босқичида мутахассислар айнан ахлоқий асос шахс етуклигининг марказий бўғинини ташкил этади, деган хулосага келмоқдалар. Мазкур қараш психологик етуклик даражасини аниқлаш учун таклиф этилаётган методикалар мазмунида ҳам акс этади. Масалан, машхур Калифорния кўп факторли шахс сўровномасидаги психологик етуклик даражасини текширишга хизмат қилувчи саволлар гуруҳи ижтимоийлашиш хусусиятларини аниқлашга йўналтирилган бўлиб, бунда айнан ахлоқий ривожланиш, ижтимоий ҳуқ-атворга берилиш эҳтимоли, жамиятда қабул қилинган қадрият ва меъёрларга муносабатни ташхис қилишга қаратилади [35, 172-б.].

Шундай қилиб, психологик етуклик психодиагностикаси тарихини ўрганиш шуни кўрсатадики, биринчидан, тестологияда бу соҳага ҳам муайян даврларни ажратиш мумкин; иккинчидан, бу йўналишдаги илмий тасаввурлар эволюциясида етукликни тор биологик тушунишдан аста-секин гуманистик психология нуктаи назаридан тушунишга ўтиш қайд этилади; учинчидан, психологик етукликнинг табиати ҳақидаги тасаввурлар ҳар бир тарихий даврда ўзига хос психодиагностика воситаларини ишлаб чиқишда асос сифатида қабул қилинади.

2.2. Психологик етукликни ташхис қилишнинг анъанавий усул ва воситалари

Замонавий тестология психология фанининг анча тез ривожланаётган соҳаларидан биридир. Фикримизча, бунга бош сабаб — психодиагностиканинг психологик ёрдам ва хизмат амалиёти, психологиянинг татбиқий томонлари билан яқиндан алоқадорлигидир. Мазкур соҳанинг жадал ривожланиши, шубҳасиз, янгидан янги методикалар ишлаб чиқиши, мавжуд методикаларнинг модификация қилинган вариантлари яратилишида яққол намоён бўлади. Психологик етукликни ташхис қилиш соҳасининг шаклланиши ва ривожланиш тарихидан маълум бўлдики, бу йўналишда анча тажриба тўпланган. Хусусан, психологик етуклик диагностикаси учун хизмат қилувчи тестологик моҳият турлича бўлган методикаларнинг ўзига хос базасини шакллантирмоқда. Бунда асосан узоқ хориж мутахассисларининг ижод маҳсуллари етакчи ўрин эгаллайди. Илмий тадқиқот ишимиз доирасида биз томондан ишлаб чиқилган ва синовдан ўтказилган психологик ташхис воситалари юзасидан фикр юритишдан аввал бу соҳада бизга қадар қўлланиб келинаётган методикаларни таҳлил этиб ўрганиб чиқишимиз зарур.

Замонавий психологияда психологик етуклик бевосита шахс сифатида инсоннинг шаклланганлиги даражаси нуктаи назаридан тушунилаёгани бу йўналишдаги анъанавий методикалар базасида ҳам акс этади. Ушбу методикаларнинг аксарияти айнан шахс

муаммосини гуманистик психология тамойиларига мос ёндашув асосида талқин этишга асосланади. Масалан, Москва давлат университетининг психология факультетида яратилган методикалардан бири “Шахс етуклиги сўровномаси” (М.Кроз, Л.Я.Гозман) шахснинг ўз-ўзига бўлган ҳурмати, ўзини ўзи қабул қилиш даражаси, ижодий ёндашув қобилияти каби гуманистик психология позициясидан қараганда психик тараққиётнинг энг муҳим аломатларини текширишга асосланади [116, 117-б.].

Ҳозирги кунда шахс психологик етуклигини ташхис қилишда қўлланувчи анъанавий методикалар ҳақида яққол тасаввур ҳосил қилиш учун уларнинг бири ҳақида батафсил тўхталиб ўтишни ўринли деб биламиз. Психологик етуклик даражасини ташхис қилишда дунё миқёсида кенг қўлланувчи энг машҳур методикалардан бири САТ (“Самоактуализацион тест”) ҳисобланади. Мазкур методика шахс сўровномаси типига бўлиб, 1963 йил Э.Шостром томонидан таклиф этилган. Методиканинг ҳамдўстлик мамлакатларида кенг қўлланувчи варианты Москва давлат университети ижтимоий психология кафедрасида мослаштирилган сўровномадан иборат бўлиб, жами 126 та таъкидни ўз ичига олади [141]. Сўровноманинг икки асосий шкаласи мавжуд: 1) вақтни ҳис этиш хусусияти; 2) ёрдамни ҳис этиш хусусияти. Бундан ташқари сўровноманинг 12 та қўшимча шкаласи мавжуд, аммо мутахассислар ўзини ўзи рўёбга чиқаришга мўлжал олиш, яъни шахс психологик етуклигининг муҳим аломатини тезкор ташхис қилиш учун икки асосий шкала бўйича олинган натижалар таҳлили етарли, деб ҳисоблайдилар [35, 221-б.]. Методика ёрдамида психодиагностика ўтказишда синалувчига 126 та жуфт таъкид тақдим этилиб, ҳар бир жуфтликдан, унинг шахсий қарашларига, нуқтаи назарига кўпроқ мос бўлган битта таъкидни танлаш топшириғи берилади.

Методика қуйидаги шкалалар бўйича ташхис натижаларини чиқариш имконини беради:

1) вақтни ҳис этиш шкаласи (17 та банд) бўйича аниқланган кўрсаткичлар одамнинг қанчалик ўз ҳаётини узлуксиз яхлит

тасаввур қилиши, бугунги кунни ўтмишнинг асорати ёки келажакнинг пойдевори эмас, балки ноёб қадрият сифатида тушунишини кўрсатади;

2) ёрдамни ҳис этиш шкаласи (91 та банд) бўйича аниқланган кўрсаткичлар одамнинг ўз хатти-ҳаракатларида қанчалик шахсий қарашлари ва эътиқодига суяниши, мустақил бўла олишини кўрсатади;

3) қадриятлар ориентацияси шкаласи (20 та банд) бўйича аниқланган кўрсаткичлар одам ўзини-ўзи рўёбга чиқарувчи шахсга хос қадриятларга қанчалик мўлжал олаётганини кўрсатади;

4) ҳулқ-атворнинг эгилувчанлиги шкаласи (24 та банд) бўйича аниқланган кўрсаткичлар одамнинг вазият ва шароит ўзгаришига мос равишда қанчалик тез ва тўғри жавоб қайтаришини кўрсатади;

5) ўз-ўзига сензитивлик шкаласи (13 та банд) бўйича аниқланган кўрсаткичлар одамнинг ўз ҳис-кечинмаларини қанчалик яхши англаб олаётгани, ўзи нима истаётганини тўғри тушуниб олаётганини кўрсатади;

6) спонтанлик шкаласи (14 та банд) бўйича аниқланган кўрсаткичлар одамнинг ўз ҳис-туйғуларини қанчалик очиқ ва самимий ифодалай олишини кўрсатади;

7) ўз-ўзига ҳурмат шкаласи (15 та банд) бўйича аниқланган кўрсаткичлар одамнинг қанчалик ўз фазилатлари, ижобий сифатларини англай олиши ва ўзини қадрлай олишини кўрсатади;

8) ўзини-ўзи қабул қилиш шкаласи (21 та банд) бўйича аниқланган кўрсаткичлар одам ўзини қандай бўлса шундайлигича, барча фазилат ва нуқсонлари билан қабул қилишга қанчалик тайёрлигини кўрсатади;

9) одамзоднинг табиати ҳақидаги тасаввурлар шкаласи (10 та банд) бўйича аниқланган кўрсаткичлар одамнинг одамзод табиатидаги қарама-қаршиликларни қанчалик тўғри қабул қилиши, кўпроқ ижобий баҳо беришга мойиллигини кўрсатади;

10) синергия шкаласи (7 та банд) бўйича аниқланган кўрсаткичлар одамнинг олами ва одамларни қанчалик бир бутун яхлит идрок этишга қодирлигини кўрсатади;

11)агрессияни қабул қилиш шкаласи (16 та банд) бўйича аниқланган кўрсаткичлар одамнинг ўз жахл, ғазаб ва ҳис-кечинмаларини одамзоднинг табиатига хос табиий жараён сифатида қабул қила олиши ёки бу билан уларни оқлашга интилмасликка қанчалик тайёрлигини кўрсатади;

12) алоқа-муносабат шкаласи (11 та банд) бўйича аниқланган кўрсаткичлар одамнинг қанчалик ҳиссиётларга бой, мазмунли муносабатлар қура олиши, мулоқот қила олишини кўрсатади;

13) билиш эҳтиёжи шкаласи (11 та банд) бўйича аниқланган кўрсаткичлар одамнинг қанчалик атроф-олам ҳақидаги билимларни эгаллашга интилишини кўрсатади;

14)креативлик шкаласи (14 та банд) бўйича аниқланган кўрсаткичлар одамнинг ижодий фаолликка қанчалик йўналганлигини кўрсатади.

САТ методикасини стандартлаштиришда юқори, ўрта ва паст кўрсаткичлар меъёрлари аниқ ажратиб кўрсатилмаган. Аммо тажрибадан маълумки, психологик жihatдан етук шахс, одатда, ҳеч бир шкала бўйича ўта юқори баллга эга бўлмайди. Бундай шахслар асосан ўртачадан биров юқорироқ кўрсаткичларга эга бўладилар.

Кўриниб турганидек, гарчанд тавсифлаб берилган методика мукамал ишланган ва илмий асосланган бўлишига қарамай бевосита кундалик психологик-педагогик амалиёт, ёшлар билан олиб бориладиган амалий психологик иш учун анча мураккаблик қилади, фойдаланувчи ва синалувчидан кўп вақт талаб қилади. Лекин шунга қарамай илмий тадқиқот ишимизда бу методикадан фойдаландик ва олинган натижаларнинг сифат ва миқдор таҳлилини кейинги бобда берамиз. Шу билан бирга, амалиёт эҳтиёжлари учун ихчам, айна вақтда психологик етукликнинг муҳим жиҳатларини текширувдан ўтказишга, энг муҳими, маҳаллий муҳитда қўллашга яроқли бўлган методикаларни ишлаб чиқиш бугунги психология фани олдида турган муҳим масалалардан биридир. Диссертацион ишимизда фойданилган ва ишлаб чиқилиб маҳаллийлаштирилган методикалар “Ўзбекистон ёшларида психологик етуклик кўрсаткичларини ўрганишнинг психодиагностикаси воситаларини

ишлаб чиқиш, илмий асослаш ва амалиётга тадбиқ этиш” мавзусидаги фундаментал илмий-тадқиқот лойиҳаси устида иш олиб бориш жараёнида апробациядан ўтказилган. Кейинги бобда айнан шу йўналишдаги амалий ишларимиз ҳақида фикр юритилади.

2.3. Масъулиятни психологик етуклик мезони сифатида ўрганиш тажрибаси

Масъулиятга шахс хусусияти, ишда ва ҳаётда инсон ўзига ўзи талаб қўя олишини таъминловчи муҳим фазилат сифатида, унинг инсон ва жамият тақдиридаги ўрнига ортиқча баҳо бериш шарт эмас. Ушбу сифатнинг етарлича ривожланмаганлик даражаси нафақат алоҳида олинган инсон ҳаёти, балки давлат миқёсида аянчали оқибатларга олиб келишини исботловчи мисоллар кўплаб топилади. Аксинча, масъулият юқори даражада ривожланган ҳолатларда инсон қандай юксак натижалар кўрсатиши, қандай жасоратларга қодир бўлишини ҳам ҳаётнинг ўзи кўрсатиб турибди. Шу нуқтаи назардан, тадқиқотчилар нима учун ҳаётини кузатувлар ва илмий текширувларга асосланиб, масъулиятни инсон психологик етуклигининг муҳим мезони қилиб ажратишини тушуниш мумкин. Жумладан, В.П.Прядеиннинг тадқиқотларидан маълум бўлишича, илк ўспиринлик ва етуклик даврида масъулият таркибида социоцентризм, англоманлик, натижага йўналганлик, интерналлик, стенизм, эргетизм каби сифатларнинг устунлиги қайд этилади [115]. Масъулият сифати билан алоқадорлиги қайд этилган ушбу хусусиятларнинг ҳар бири психологик етуклик шаклланишида катта аҳамиятга эга бўлади. Хусусан, одам ўз хатти-ҳаракатларига жамият нуқтаи назарда баҳо бериши (социоцентризм), ҳар бир ишда онгли мотивларга асосланиб, натижани аниқ тасаввур қилиши (англоманлик, натижага йўналганлик), ўз ҳаётида рўй бераётган воқеа-ҳодисалар сабабларини ўзидан қидиришга мойиллиги (интерналлик), унда фаолиятга рағбат берувчи ҳиссиётларнинг устунлиги (стенизм), шубҳасиз, психологик жихатдан етукликнинг муҳим аломатлари сифатида гавдаланади.

Масъулият психологик етукликнинг муҳим мезони экан, демак, уни ташхис қилиш орқали ушбу тузулманинг ривожланиш даражасини аниқлаш мумкин. Маълумки, психодиагностика амалиётида масъулият ҳиссининг ривожланиш даражасини текшириш учун локус назорат назарияси асосида ишлаб чиқилган методикалардан кенг фойдаланилади. Бундай ёндашувга интернал локус назорат типига одам ўз ҳаётида рўй бераётган воқеа-ҳодисалар учун масъулиятни ўзига олиши, сабабларни ўзидан қидириши ҳақидаги тасаввурлар асос бўлади. Дарҳақиқат, махсус илмий тадқиқотларда ҳам масъулият яхши ривожланган одамлар нафақат ўзининг, балки бошқаларнинг хулқ-атворини изоҳлашда кўпроқ интернализмга мойиллиги исботланган. Масалан, Н.В.Лейфритнинг диссертация ишида исботланишича, муваффақият қозонган одам ҳақидаги тасаввурлар, уларнинг қанчалик яхлитлиги, англаганлиги, динамикаси, тўлақонлиги, рационал эканлиги масъулият сифатининг ривожланиш даражасига боғлиқ бўлади. Жумладан, масъулиятли шахс типи одамнинг муваффақиятларини шахс ички захиралари билан, жавобгарликни ўзига олиш, қўйилган мақсадга эришишда ўз имкониятлари ва қобилиятларини тўла рўёбга чиқариш, қийинчилик мавжудлигига қарамай ундан чиқиш йўлини топиш каби сифатлар билан боғлаб тушунтиради [78].

Шундай қилиб, психологик етуклик диагностикасида масъулият сифатининг ривожланиш хусусиятларини ташхис қилишнинг имкониятлари анча кенг эканини замонавий психологик тасдиқламоқда. Айни вақтда маълумки, масъулият ҳиссини интерналлик даражасини ташхис қилиш орқали ўлчаш учун хизмат қилувчи асосий методикалар жумласига қуйидагилар киради

1. “Интернал-экстернал локус назорат шкаласи” Дж.Роттер томонидан 1966 йил таклиф этилган. Шкала 23 жуфт таъкиддан иборат бўлиб, синалувчи ҳар бир жуфтликдаги таъкидлардан бирини танлаши керак бўлади. Методиканинг ишончлилиқ даражаси анча юқори (ички мувофиқлик бўйича 0,70, бир ойлик ретест синов бўйича 0,72), аммо 60 йилдан ортиқ вақт давомида бутун дунёда, шу жумладан, мамлакатимизда кенг қўлланиб келинишига қарамай

унинг валидлиги юзасидан умумий нуқтаи назар мавжуд эмас [35, б.395-396].

2. “Меҳнатда локус назорат шкаласи” П.Э.Спектор томонидан 1988 йил иш жойи, меҳнат шароитидаги масалаларда интерналлик даражасини текшириш учун таклиф этилган. Шкала 16-та таъкиддан иборат бўлиб, синалувчи ҳар бир таъкидга 6 балл тизимда (“умуман қўшилмайман” дан “тўлиқ қўшиламан” гача) баҳо беради. Ички мувофиқлик бўйича ишончлилиқ 0,75 дан 0,85 гача, 6 ойлик ретест ишончлилиқ 0,75 га тенг. Дж.Роттер шкаласи билан конвергент валидлик даражасини текшириш 0,38-0,54 қийматидаги кўрсаткичларни аниқлаган, ҳамдўстлик мамлакатларида методиканинг қўлланиши юзасидан маълумот мавжуд эмас [35, б.492-493].

3. “Субъектив назорат дажараси сўровномаси” Е.Ф.Баллин, Е.А.Голинкина, А.М.Эткинд томонидан 1984 йил таклиф этилган. Методика Дж.Роттер шкаласи асосида ишлаб чиқилган бўлиб, 44 та таъкидни ўз ичига олади ва умумий интерналликдан ташқари 6 та шкала бўйича интерналлик даражасини текширишга хизмат қилади. Муаллифларнинг маълумотида кўра, методика юқорига ишончлилиқ даражасига эга, унинг валидлиги бошқа шахс сўровномалари, жумладан, 16 PF (Р.Кеттелнинг 16 факторли шахс сўровномаси ёрдамида олинган натижалар билан бўлган алоқадорликка кўра аниқланган [35, б.503-504].

4. “Касбий локус назорат шкаласи” Г.Фурнье, К.Женри, С.Драпо томонидан 1996 йил касбий мавқе масаласини тушунишдаги интерналлик даражасини текшириш учун таклиф этилган. Методика 90 та таъкидга 4 балл тизимда баҳо беришга асосланган бўлиб, унинг мувофиқлик бўйича ишончлилиқ даражаси 0,69-0,85 га тенглиги, валидлиги экспертларнинг мустақил баҳолари асосида юқори эканлиги тасдиқланган Дж.Роттер шкаласи билан алоқадорлик кўрсаткичи 0,40 га тенглиги аниқланган. Ҳамдўстлик мамлакатларида методиканинг қўлланиши юзасидан маълумот мавжуд эмасдир [35, 337-б.].

Кўриниб турганидек, айни вақтда академик фан амалиётчиларга шахс масъулият даражасини ташхис қилиш учун таклиф этаётган воситалар, бир томондан, чуқур илмий асослаб берилгани, хорижда анча вақтдан буён самарали қўлланиб келаётганини, иккинчи томондан, кундалик педагогик-психологик эҳтиёжлар учун мураккаблик қилишини, фойдаланувчидан тестология бўйича махсус билим талаб қилиши, қолаверса аксарияти, катта ёшдаги синалувчилар учун мўлжаллаб тузилганини ҳам қайд этиш ўринлидир. Бундан ташқари ушбу методикалар бевосита сўровнома шаклида бўлиб, барча ҳолатларда синалувчиларда қайсидир воқеа-ҳодисаларга кимнидир ёки ниманидир масъул қилиш (бошқача айтганда айбни бировга ёки вазиятга тўнкаш) ёки сабабни ўзидан қидириш мазмунидаги таъкидлар устида фикрлаб кўришга ундайди. Бундай вазиятда синалувчилар кучли даражадаги ижтимоий маъқулланиш мотивацияси (“фасад эффекти”) таъсирида бўлишини ва ноҳолис жавоб беришининг эҳтимоли юқорилигини ҳам этиборга олишга мажбурмиз.

Ёшларни психологик жиҳатдан етук шахслар қилиб вояга етказиш жараёнида кенг қўлламдаги гуруҳлар (педагоглар, оналар, жамоат ташкилотлари вакиллари, ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари ходимлари, оммавий ахборот воситалари мутахассислари, маданият ва санъат номоёндалари ва ҳ.) иштирок этиши ва уларнинг барчаси ўз фаолияти самарасини ўлчашга, аниқ кўрсаткичларда акс эттиришга муҳтож бўладилар. Шундай экан, бу соҳада чуқур илмий изланишларга хизмат қилувчи мураккаб психодиагностика аппаратида ташқари қўлланиши нисбатдан содда, аммо тестология талаблари асосида асослаб берилган ихчам, тезкор қўллаш ва қайта ишлаш имкониятини берувчи ташхис воситаларига зарурият мавжуд. Айнан шу эҳтёждан келиб чиқиб, тадқиқот ишимизда психологик етукликнинг асосий мезонларидан бири сифатида кўпчилик мутахассислар томонидан тан олинадиган масъулият ҳисси даражасини ташхис қилиш учун янги психодиагностика воситасини ишлаб чиқиб синовдан ўтказиш вазифаси қўйилди.

Тадқиқот ишимиз доирасида ишлаб чиқилган методика шартли равишда “ВАС-вазиятнинг асосий сабаби” деб номланиб, ёпиқ турдаги сўровнома шаклида тузилган. Сўровномада синалувчига 10 хил ҳаётӣй вазият ва уларга одатда олиб келадиган 3 хил сабаб юзасидан мулоҳаза юритиш топшириғи берилади. Бунда синалувчи ҳар бир вазият билан бирга берилган сабаблардан қайси бирини ҳақиқатга яқинроқ, ҳаётда кўпроқ учрайдиган, деб билишини белгилаши лозим бўлади. Иловада методиканинг стимул материали тўлиқ келтирилади.

“ВАС” методикасининг асосий психометрия кўрсаткичларни текшириш учун тадқиқотимиз доирасида, олий таълим муассасалари талабалари билан эмпирик синов ишлари ташкил этилди. Дастлаб методиканинг критериял валидлигини текшириш мақсадида мазкур восита ёрдамида талабалар гуруҳида таъқидловчи эксперимент ишлари ўтказилди. Сўнгра валидизация мезони сифатида илмий манбаларда келтирилган тавсияга асосланиб [35], талабаларни шахс даражасида яхши билган мутахассислар-педогогларнинг баҳоси тўпланди. Математика-статистика методлари, жумладан, К.Пирсон r -чизикли корреляция коэффицентини ҳисоблаш методи ёрдамида икки гуруҳ кўрсаткичлари ўртасидаги алоқадорлик қийматлари аниқланди (3-жадвал).

3-жадвал

Талабаларнинг масъулият ҳиссини психодиагностика методикаси ва эксперт баҳолар асосида корреляцион таҳлил қилиш натижалари (Ч.Пирсон r -корреляция коэффицентини асосида)

Масъулиятнинг доминант атрибуцияси	Педагоглар талабаларнинг масъулиятига берган эксперт баҳо	
	r	p
Экстрапунитив атрибуция	-0,57**	$p \leq 0,01$
Импунитив атрибуция	0,45*	$p \leq 0,05$

2-жадвалда келтирилган корреляция кўрсаткичларидан кўриниб турибдики, педагоглар талаба масъулиятига берган баҳо билан талабалар “ВАС” методикасининг импунитив атрибуция шкаласи бўйича тўплаган кўрсаткичлари ўртасида статистик аҳамиятли боғланиш аниқланаяпти. Бу эса турли ҳаётий вазиятларда рўй бераётган ҳодисаларнинг сабабини ўз шахси ва хатти-ҳаракатларида кўриш сифати нисбатдан юқори талабалар экспертлар томонидан ҳам юқори баҳоланганини кўрсатади. Айни вақтда эксперт педагогларнинг талабалар масъулият даражасини берган баҳоси ва экстрапунитив атрибуция, яъни рўй бераётган ҳодисалар учун сабабни вазият ёки бошқа шахслардан кўриш хусусияти ўртасида манфий корреляция аниқлангани, масъулиятни ситуатив ёки бировнинг ҳаракатлари билан тушунтиришга уриниш кўрсаткичлари ўқитувчилар берган баҳо қанча паст бўлса, шунчалик юқорилаб бораётганидан дарак беради. Икки қатор ўзгарувчилари ўртасида аҳамиятли боғлиқлик мавжудлиги уларни кўргазмали ифодалашда ҳам яққол кўзга ташланади (1-расм).

1-расм. Синалувчиларнинг масъулият сифатини психологик диагностика ва эксперт баҳолар асосида текшириш натижалари.

Кўриниб турганидек, аксарият ҳолларда “ВАС” методикаси импунитив атрибуция шкаласи кўрсаткичлари юқорилаб борган ўринлар билан экспертлар ижобий баҳолаши ўзаро мос келмоқда. Аксинча, экстрапунитив атрибуция кўрсаткичлари устун бўлган ўринларда экспертларнинг ҳам талаба масъулият даражасига бераётган баҳоси пасайиб бораётганини кўриш мумкин. Мазкур ҳолатлар икки қатор ўзгарувчилари, яъни “ВАС” методикаси натижасида қўлга киритилган кўрсаткичлар ва эксперт баҳолар ўртасидаги аҳамиятли боғланиш мавжудлигини тасдиқлайди. Бу ўз навбатида биз таклиф этаётган методика критериял валидлик нуқтаи назаридан талабга жавоб беришини исботлайди.

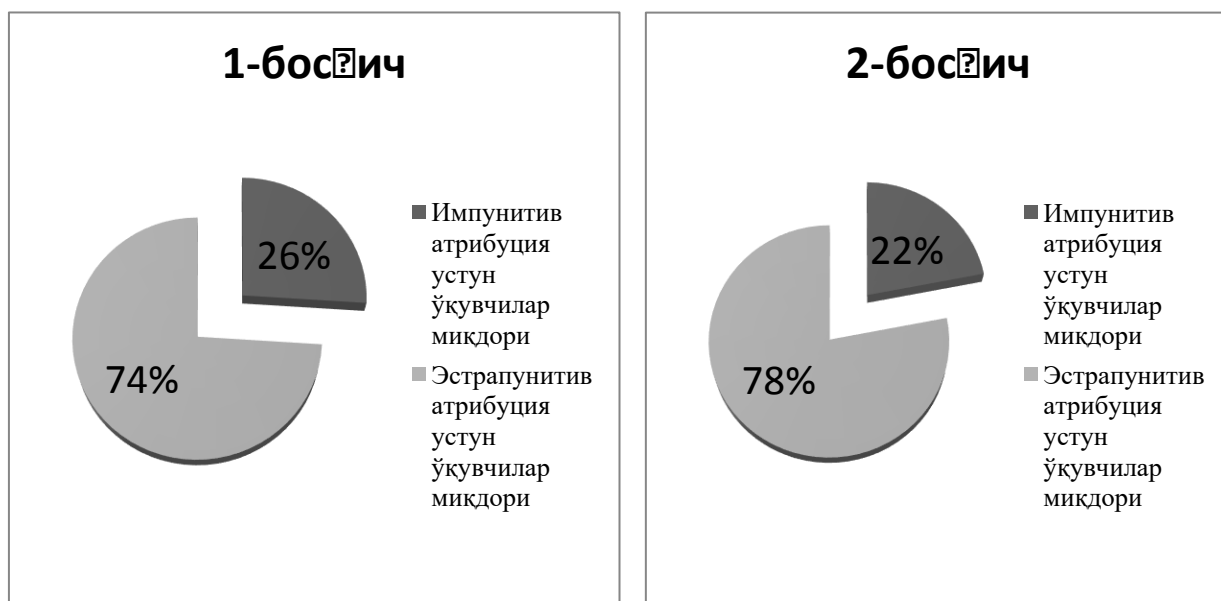
“ВАС” методикасининг ишончлик даражасини текшириш учун бир ойлик танаффус билан ретест текшируви ўтказилди. Икки босқич кўрсаткичлари ўртасидаги статистик муносабат Стюдентнинг t-мезони асосида текширилди.

4-жадвал

“ВАС” методикаси ишончилилик даражасини ретест усулида текшириш натижалари (Студент t-мезони бўйича)

Тадқиқот босқичи	Статистик кўрсаткичлар		Статистик фарқ	
			t	p
1	M ₁	4,6	0,24	p≤0,05
	S ₁	1,3		
2	M ₂	4,5		
	S ₂	2,6		

Статистик таҳлилдан маълум бўлишича, ретест текширув кўрсаткичлари ўртасида сезиларли тафовут йўқ. Бу эса натижаларнинг вақт кесимида барқарорлигини, методика ёрдамида ишончли маълумот олиш мумкинлигини тасдиқлайди. Тадқиқотнинг иккинчи босқичида импунитив атрибуция устунлик қилувчи талабалар миқдорида ҳам сезиларли ўзгариш кузатилмаётгани диаграммада ҳам акс этаяпти (2-расм).

2-расм. Синалувчилар масъулият кўрсаткичларини ретест текширув орқали қиёслаш натижалари.

Шундай қилиб, илмий тадқиқот ишимиз доирасида талабаларда масъулиятли ёндашиш сифатининг ривожланиш даражасини текшириш учун хизмат қилувчи нисбатдан содда ва мобил методикани ишлаб чиқишга қаратилган ишланишларимиз қуйдаги хулосалар учун асос бермоқда:

1) икки хил атрибутив реакция-экстрапунитив ва импунитив атрибуциянинг қайси бирига кўпроқ мойиллик мавжудлигини текшириш асосида талабаларда масъулият сифатини объектив баҳолаш мумкин;

2) “ВАС-вазиятнинг асосий сабаби” методикасидан талабаларининг турли ҳаётӣ вазиятларга қанчалик масъулиятли ёндаша олишини прогнозлашда ишончли ташхис воситаси сифатида фойдаланиш имконияти мавжуд;

3) мазкур йўналишдаги тадқиқот иши кейинги босқичларда “ВАС” методикаси учун валидликнинг бошқа турларини текшириш, стандарт баҳолар тизимини ишлаб чиқишга қаратилиши ўринлидир.

2.4. Носитуатив масъулият шахс психологик етуклигининг кўрсаткичи сифатида

Психологик жиҳатдан етук инсон қатъий равишда ўзининг қатор таянч хусусиятлари билан ажралиб туришини ҳаётнинг ўзи кўп карра исботлаяпти. Аслида ушбу сифатларнинг ҳар бирини алоҳида-алоҳида таҳлил қилиб, уларни психодиагностика усуллари билан текшириш чораларини излаш мумкин. Шу билан бирга бу мавзуда нафақат кенгайтириш, яъни психологик етукликнинг янги-янги муҳим мезон ва кўрсаткичларини аниқлаштириш, балки чуқурлаштириш – ҳозиргача маълум бўлган қайсидир мезоннинг янгича қирраларини очиш ҳам самарали бўлади, деб ҳисоблаймиз. Чунки бундай ёнлашувда психологик етуклик мезони сифатида ажратилган бирор сифат ва аломатнинг айнан қайси жиҳатлари, томонлари, унсурлари ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлиши аниқланади. Бу эса, шубҳасиз, психологик ташхис ишини янада нозикроқ даражага ўтказиш ва ўз ўзидан инсоннинг келажадаги хулқ-атворини аниқроқ башорат қилиш имкониятини оширади. Шу нуқтаи назардан, диссертациямизнинг мазкур қисмида эътиборни психологик етукликнинг масъулиятдан бошқа мезонларига эмас айнан шу кўрсаткичнинг, назаримизда, муҳим аҳамиятга эга бўлган бир жиҳатига қаратишни режалаштирганмиз.

Диссертациямизнинг аввалги қисмларида келтирилган маълумотлардан аниқ бўлдики, акмеологик нуқтаи назардан масъулиятни фаолият аввалида белгиланган сифат ва муддатлардан кутилмаган вазият ва қийинчилик юзага келиши ёки келмаслигидан қатъий назар чекинмаган ҳолда кутилган натижага эришишни кафолатловчи хусусият деб тушуниш мумкин [14, 82-б.]. Ушбу феноменнинг турли хил томонларини таҳлил этарканмиз, бизнинг эътиборимизни ижтимоий фанларда тез-тез қўлланувчи “тарихий масъулият” тушунчаси ўзига жалб этди. Тарихий масъулият кўпроқ ахлоқий-сиёсий маънода талқин этилиб, умумий равишда, муайян ижтимоий гуруҳни ташкил этувчи одамларнинг ўз ҳаракатлари учун келажак олдида жавобгарлик ҳис этиши тушунилади [38]. Тадқиқотчиларнинг такидлашича, тарихий масъулиятнинг

мавжудлиги билан миллий ўзини ўзи англаш даражаси баҳоланади [66]. Тарихий масъулият жамоа ёки индивид ўз гуруҳдошлари тарихидаги маълум ҳодисаларга қанчалик таъсир кўрсатгани, уларнинг муайян тарзда кечишига қандай даражада айбдор ёки сабабчи эканлиги ҳамда унинг натижаси учун нафақат бугунги кунда, балки келажакда жавобгарликни ўз зиммасига олишга тайёрлигида акс этади [38].

Демак, умумий равишда тарихий масъулият ўтмишда содир қилинган ишларнинг ҳозирги ва келажакдаги оқибатлари учун жавобгар бўлишини назарда тутди. Одам фаоллигининг ички манбаи эҳтиёж эканлигидан келиб чиқадиган бўлсак, айтилган вақтда қондирилиши долзарб бўлиб турган эҳтиёжларнинг мотивацион кучи юқори бўлишини тахмин қилиш қийин эмас. Аксинча, қачонлардир, балки жуда узоқ келажакда рўй бериши мумкин бўлган воқеа-ҳодисаларга мўлжал олиб, иш юритишга ўзини ўзи ундай олиш анчагина кучли ички уринишни талаб қилади. “Ноадаптив фаоллик назарияси (В.А.Петровский) да кўрсатиб берилганидек, “яшаб қолиш”, “шахсий эҳтиёжларни қондириш” дан ташқарига чиқувчи хатти-ҳаракатлар ҳам одамнинг ўзини, ҳам унинг атрофидаги одамларни психологик жиҳатдан улғайтиради. Айнан тор маънодаги ноадаптив хулқ-атвор, яъни шахсий манфаатлар, гедонизм, гомеостатика, прагматизм мотивлари билан озиқланувчи фаолликдан ташқарига чиқадиган хатти-ҳаракатлар инсон ўзини ўзи психологик жиҳатдан ривожлантиришининг асосий йўлидир [109]. Масалан, муҳтожларга беғараз ёрдам беришга йўналтирилган фаолият – волонтерлик ишининг мотивацион асосларини таҳлил қилган мутахассислар унинг замирида ҳам ноадаптив тенденциялар устунлигини қайд этадилар [73]. Агар волонтерлик каби фаолият турлари фидойиликка асосланганини аксиома сифатида қабул қилиб, бундай фидокорликка қодир бўлиш учун одам, албатта, ўз психик тараққиётида юқори даражага етган бўлиши лозимлигини эътиборга олсак, ноадаптив фаоллик, ҳақиқатдан ҳам, психологик етукликнинг муҳим аломати эканини эътироф қилишимиз керак.

Бизнинг фикримизча, одам ўз хатти-ҳаракатларининг айна вақтдаги бирламчи тезкор натижасидан кўра, кўпроқ унинг истиқболдаги оқибатларига, яъни ҳозирги вақтда ҳали илғаш, бевосита амалий ҳис этиш имкони бўлмаган томонларига мўлжал олишида ҳам ноадаптив фаолликка хос жиҳатлар мавжуддир. Чунки муайян хатти-ҳаракатларнинг қачонлардир қандайдир натижаларга олиб келиши мумкилигини ўйлаб йўл тутиш номаълумликка мўлжал олинаётганини кўрсатади. Рағбатга эришиш ёки жазодан қутулиш имкониятлари номалум бўлиб келаётган вазиятдаги хатти-ҳаракатларда тан олиш керакки, ўзига хос беғаразлик, софлик заҳираси кўпроқ бўлади. Назаримизда, ўз олдига олиб мақсадлар қўйиб, улар сари интилишда умри қисқа ҳавасларни четга сура олган одамлар шахсини ўрганиб, уларнинг чинакам етук шахс даражасига ета олганини айнан шу билан тушунтириш мумкин.

Демак, масъулият одамни айна вақтдаги хатти-ҳаракатлар ҳозирда қандай натижаларга олиб келиши ҳақида қайғуришга ундаса, нисбатан узоқ келажакдаги ҳодисалар учун жавобгарлик ҳисси масъулиятнинг ўзига хос бир тарафи фаоллашуви эвазига рўёбга чиқади. Агар одам бевосита айна дамдаги эҳтиёжларни қондириш нуқтаи назаридан эмас, балки қандайдир режалар ҳаёли билан ҳаракат қилиши, яъни ноадаптив хулқ-атворни номоён этиши унинг шахс сифатида ўз тараққиётида анча юқори даражага эришганини тасдиқласа, демак, келажак олдидаги масъулиятни психологик етукликнинг ўта муҳим мезони сифатида ажратиб кўрсатиш учун асослар мавжуд. Масъулиятнинг бу жиҳатини “ноадаптив хулқ” атамасига таянган ҳолда “носитуатив масъулият”, яъни хатти-ҳаракатлар натижасининг вақт ва ҳажм ўлчовлари бўйича бевосита ҳаракат бажарилаётган вазиятдан анча ташқарига чиқиб кетадиган томонлари учун қайғуриш ҳодисаси сифатида талқин этишни таклиф қиламиз.

Носитуатив масъулият феномени, албатта, яна чуқур назарий тадқиқотлар доирасида ҳар томонлама ёритилиши, изоҳланиши керак. Бевосита амалий нуқтаи назардан эса эътиборни, аввало, ушбу сифатнинг даражасини ташхис қилиш имкониятларини қидиришга

қаратиш талаб қилинади. Мазкур диссертациянинг яратилишига асос бўлган фундаментал тадқиқот лойиҳаси доирасида айнан носитуатив масъулиятнинг даражасини психодиагностика қилиш методикаси ишлаб чиқилди ва синовдан ўтказилди. Методиканинг мазмун-моҳияти ва, энг асосийси, уни психометрия қоидалари бўйича текширувдан ўтказиш натижалари ушбу диссертацияда келтирилади.

Носитуатив масъулият сифатининг даражасини текширишга хизмат қилиши кўзга тутилган методикамиз шартли равшда “НОМ-носитуатив масъулият сўровномаси” деб номланиб ўз тестологик моҳиятига кўра, тугалланмаган гап проектив методикаси ва ёпиқ турдаги шахс сўровномаси элементларини ўзида жамлаган. Унинг ёрдамида тадқиқот ишимиз давомида олий таълим талабалари билан тажриба ишлари ўтказилди. Методиканинг стимул материали ва унинг ёрдамида қўлга киритилган бирламчи маълумотларни қайта ишлаш қоидаси иловада келтирилади.

“НОМ” методикасининг психологик ғояси синалувчиларга турли ҳаётий масалаларга тегишли тугалланмаган ҳуқмларни тақдим этиб, келтирилган икки хил жавоб вариантыдан ўзига маъқул келган, кўпроқ мос бўлган биттасини танлаш вазифасини бериш принципига асосланади. Бунда тугалланмаган гап шаклида келтирилган ҳуқмларга қандайдир оқибатлага олиб келувчи масалалар тилга олинади. Синалувчига гапни тугатиш варианты сифатида тақдим этилаётган икки хил оқибат-натижадан бири яқин келажакдаги, тез орада рўй берувчи ходиса мазмунида бўлади, иккинчиси, айни вақтда хавф солмайдиган, аммо қачонлардир рўй бериши мумкин бўлган ходиса мазмунидадир. Методика асосидаги назарий ғояга кўра, психологик етуқлик даражаси нисбатдан юқори одам фақат айни вақтдаги эҳтиёж ва муаммолар билан эмас, балки истиқболни ўйлаб, анча олдинга қараб яшашга мойил бўлади. Шу нуқтаи назардан, “НОМ” методикаси бўйича бунда одамлар кўпроқ узоқ келажакка тааллуқли вариантларни танлаши тахмин қилинади. Мазкур фаразни текшириш учун “ВАС-вазиятнинг асосий сабаби” методикаси, яъни масъулият сифатининг даражасини аниқлаш

бўйича олинган кўрсаткичлар ва “НОМ-носитуатив масъулият” методикаси ёрдамида қўлга киритилган натижалар ўзаро корреляцион таҳлил қилинди.

5-жадвал

Импунитив-экстрапунитив атрибуция ва носитуативмасъулиятнинг ўзаро алоқадорлик кўрсаткичлари (Ч.Пирсон r -корреляция коэффиценти асосида)

Атрибуция йўналишлари	Ситуатив масъулият	Носитуатив масъулият
Импунитив атрибуция	-0,48*	0,63**
Экстрапунитив атрибуция	0,61**	-0,59**

Изоҳ: * $p \leq 0,05$ даражадаги статистик аҳамият

** $p \leq 0,01$ даражадаги статистик аҳамият

5-жадвалда келтирилган корреляция кўрсаткичларидан маълум бўлаяптики, импунитив, яъни воқеа-ходиса сабабини шахснинг ўз хатти-ҳаракатлари билан боғлаб тушунтиришга асосланган атрибуция ва носитуатив масъулиятнинг мусбат алоқадорлиги, ҳақиқатдан ҳам, масъулиятни ўзига олишга мойил одамлар нисбатан узоқ келажакни кўзлаб иш тутишини исботлайди. Бошқача айтганда муайян хатти-ҳаракатларнинг ижобий ёки салбий натижалари орасида яқин кунларга эмас, узоқроқ истиқболга тегишли бўлган ҳолатларга мўлжал олувчиларда масъулиятнинг юқориқ даражаси қайд этилишини таъкидлаш мумкин. Айни вақтда носитуатив масъулият кўрсаткичлари билан экстрапунитив атрибуция қийматлари тескари алоқадорликка эга эканлиги, яъни сабабларни

кўпроқ ташқи омиллардан қидириш хусусияти ва узоқ келажакка тааллуқли оқибатларни кўзлаш сифати манфий корреляцияга эгаллиги юқоридаги мулоҳазани қўллаб қувватлайди.

Худди шунингдек, импунитив атрибуция ва ситуатив масъулият ўртасида манфий корреляция қайд этилиши ва экстрапунитив атрибуциянинг носитуатив масъулият билан тескари алоқадорлиги ҳам воқеа-ҳодисалар, хатти-ҳақаракатларнинг улар содир бўлган вақтдан узоқлиги турли даражадаги натижаларига диққатни қаратиш кўрсаткичи асосида масъулият даражасини ташхис қилиш мумкинлигини исботлайди. Икки қарама қарши атрибуция тури устунлик қилувчи синалувчилар гуруҳларида носитуатив масъулият кўрсаткичи бўйича нисбатда ҳам яққол тафовут кўзга ташланади (3-расм).

3-расм. Турли етакчи атрибуцияга эга синалувчиларнинг масъулият кўрсаткичи бўйича тақсимооти.

Диаграммадаги тасвирлардан ҳам кўриниб турибдики, импунитив атрибуция устун синалувчилар орасида айнан носитуатив масъулиятни назарда тутувчи қарашларга ихтиёр

берувчилар миқдоран кўпчилиқни ташкил этади ва, аксинча, бу борада ситуатив масъулиятли вазиятларга мўлжал олувчилар гуруҳида экстрапунитив атрибуция сифати устун бўлганларнинг салмоғи нисбатдан кўп. Мазкур ҳолатлар фоизли таҳлил нуқтаи назаридан ҳам икки қатор ўзгарувчилари ўртасида эътиборга лойиқ ўзаро таъсирлашув мавжудлигига ишора қилади.

Умумий равишда, масъулиятни қандай қабул қилиш ва оқибатларни қанчалик чуқур англай олиш алоқадорлигини таҳлил қилиб, қуйидаги хулосаларни шакллантиришни ўринли деб биламиз:

1) воқеа-ҳодисалар, хатти-ҳаракатларнинг узоқ ва яқин келажакдаги натижаларга мўлжал олишдаги индивидуал тафовутлар шахсда масъулият сифатининг ривожланганлик даражаси ҳақида тасаввур ҳосил қила олади;

2) масъулиятни кўпроқ ўзига олишга сабаб ва омилларни ўз шахсидан қидиришга мойиллик вазиятида одатда воқеа-ҳодисаларнинг узоқ келажакдаги натижаларига эътиборлироқ бўлиш ҳолати кузатилади;

3) носитуатив масъулият кўрсаткичлари одам ўз хатти-ҳаракатлари оқибатларини қанчалик англай олишини акс эттирувчи аломат бўлиб, унинг юқори даражалари психологик етукликнинг муҳим аломати сифатида қабул қилиниши мумкин.

2-боб бўйича хулосалар

Адабиётлар тахлили ва етуклик диагностикасини тахлил этиш натижасида қуйидагилар аниқланди: биринчидан, етуклик тестологиясининг бу соҳасида ҳам муайян даврларни ажратиш мумкин;

иккинчидан, бу йўналишдаги илмий тасаввурлар эволюциясида етукликни тор биологик тушунишдан аста-секин гуманистик психология нуқтаи назаридан тушунишга ўтиш қайд этилади;

учинчидан, психологик етукликнинг табиати ҳақидаги тасаввурлар ҳар бир тарихий даврда ўзига хос психодиагностика воситаларини ишлаб чиқишда асос сифатида қабул қилинади.

Шахс етуклиги диагностикаси билан боғлиқ етарли даражадаги материаллар мавжудлиги аниқланди. Тадқиқот ишимиз мақсади ва вазифалари ва илгари сурилган гипотезага мос ҳолда мавжуд методикалар билан бир қаторда, маҳаллийлаштирилган, қўллашга қулай сўровнома ва методика яратиш эҳтиёжи мавжудлиги тахлиллар натижасида аниқланди.

Талабанинг психологик етуклиги компонентларидан бири унинг масъулиятлилиги ҳисобланади. Тажрибаларда инпунитив атрибуция ва ситуатив масъулият ўртасида манфий корреляция қайд этилиши ва экстрапунитив атрибуциянинг носитуатив масъулият билан тескари алоқадорлиги ҳам воқеа-ҳодисалар, хатти-ҳаракатларнинг улар содир бўлган вақтдан узоқлиги турли даражадаги натижаларига диққатни қаратиш кўрсаткичи асосида масъулият даражасини ташхис қилиш мумкинлигини исботлайди. Икки қарама қарши атрибуция тури устунлик қилувчи синалувчилар гуруҳларида носитуатив масъулият кўрсаткичи бўйича нисбатдан ҳам яққол тафовут кўзга ташланади.

Кўриниб турганидек, айни вақтда академик фан амалиётчиларга шахс масъулият даражасини ташхис қилиш учун таклиф этаётган воситалар, бир томондан, чуқур илмий асослаб берилгани, хорижда анча вақтдан буён самарали қўлланиб келаётганини, иккинчи томондан, кундалик педагогик-психологик эҳтиёжлар учун мураккаблик қилишини, фойдаланувчидан

тестология бўйича махсус билим талаб қилиши, қолаверса, аксарияти катта ёшдаги синалувчилар учун мўлжаллаб тузилганини ҳам қайд этиш ўринлидир. Бундан ташқари ушбу методика бевосита сўровнома шаклида бўлиб, барча ҳолатларда синалувчиларда қайсидир воқеа-ҳодисаларга кимнидир ёки ниманидир масъул қилиш (бошқача айтганда айбни бировга ёки вазиятга тўнкаш) ёки сабабни ўзидан қидириш мазмунидаги таъқидлар устида фикрлаб кўришга ундайди. Бундай вазиятда синалувчилар кучли даражадаги ижтимоий маъқулланиш мотивацияси (“фасад эффе́кти”) таъсирида бўлишини ва ноҳолис жавоб беришининг эҳтимоли юқорилигини ҳам этиборга олишга мажбурмиз.

Талабанинг психологик етуклигида унинг онги, фаолияти, ўз-ўзини англашидан иборат ички йўналтирувчи механизми муҳим аҳамиятга эга, чунки унинг шахс сифатида ривожланиши, қизиқиши, характери, қобилияти, ақлий ривожланганлиги, эҳтиёжлари, меҳнат фаолияти билан белгиланади. Ана шу хусусиятлар ривожланиб, унинг ижтимоий ҳаётга, кишиларга, жамиятга бўлган муносабати маълум босқичга етганда у психологик етуклик даражасига кўтарилади.

III-боб. ТАЛАБАЛАР ПСИХОЛОГИК ЕТУКЛИГИНИНГ ИЖТИМОЙ ИНТЕЛЛЕКТ ВА ШАХСИЙ СИФАТЛАРГА БОҒЛИҚЛИГИНИ ЭМПИРИК ЖИҲАТДАН ЎРГАНИШ НАТИЖАЛАРИ

3.1.Талабалар психологик етуклигини эмпирик ўрганишнинг умумий натижалари

Инсон камолоти масаласи таҳлилий жиҳатлари узоқ тарихий даврдан буён тадқиқотчиларнинг диққат марказидаги муаммолардан эканлиги олдинги бобларда амалга оширган таҳлилларимизда кўп бора қайд этдик. Ушбу масалани маданий муҳит ва таълим жараёни субъектлари мисолида тадқиқ этиш юзасидан тадқиқотлар ўтказишга эришдик. Тадқиқотда бир қатор методикалардан фойдаланилди. Методикалар талабаларнинг психологик етуклигини бир неча жабҳада ўрганишга йўналтирилган. Тадқиқотимизнинг дастлабки босқичида талабалар психологик етуклигининг умумий ҳолатини ўрганишга эришилди. Бунинг учун С. С. Степановнинг «Ижтимоий ва психологик ёшни аниқлаш» методикаси, Е. В. Каляева, Т. В. Прокофьеваларнинг “Шахс етуклигини аниқлаш” га қаратилган сўровнома, “ВАС-вазиятнинг асосий сабаби” махсус ишлаб чиқилган методика, махсус ишлаб чиқилган “НОМ-носитуатив масъулият сўровномаси”дан фойдаланилди. Натижалар, биринчи навбатда талабаларнинг бир неча методикалар бўйича сўровномаларга жавоблари умумлаштирилган жадвал асосида таҳлил қилинди. Шунингдек, талабаларнинг психологик етуклик хусусиятлари бўйича ижтимоий ва психологик ёш кўрсаткичлари, носитуатив масъулият ва вазиятнинг асосий сабабини аниқлаш мезонларига таянилди. Респондентлардан олинган натижалар таҳлили методикаларнинг мезонига мувофиқ психологик етукликнинг даражалари аниқлаш бўйича амалга оширилди. Психологик етуклик даражалари методикаларнинг хусусиятидан келиб чиқиб, қуйи, ўрта, ўртадан юқори, юқори ва жуда юқorigа ажратилди. Натижалар ўзаро даражалар бўйича қиёсий талқин этилди.

Респондентларнинг психологик етуклигини аниқлаш борасидаги

дастлабки натижалар умумий характерга эга. Психологик етуклик шахс эгаллаши лозим бўлган муҳим шахс сифатлари мужассамлаштирилган тимсол билан белгиланди. Унинг “Мен тимсоли”, “Мен ва бошқалар”, “Мен ва жамият” муносабатларда уйғунлашган энг муҳим шахс сифатлари ўз аксини топди. Респондентлар томонидан келтирилган натижаларнинг кўрсатишича, шахс етуклигини унинг психологик ва ижтимоий камолоти билан баҳоланадиган жиҳатлари мавжудлиги аниқланди.

3.1.1.-жадвал

Талабалар психологик етуклигини баҳолаш методикалари кўрсаткичлари (қуйи ва ўрта етуклик даражаси, n=142)

Шкалалар	Даражала р	М	σ	t
Психологик ёш	Қуйи	82,69	6,307	-
	Ўрта	94,76	2,589	12,883**
Ижтимоий ёш	Қуйи	2,76	0,431	-1,000
	Ўрта	2,85	0,472	
Вазият	Қуйи	4,54	1,640	-1,096
	Ўрта	4,92	1,471	
Иккиланиш	Қуйи	1,56	0,708	0,905
	Ўрта	1,42	0,644	
НОМ	Қуйи	9,57	2,037	0,262
	Ўрта	9,45	2,441	
ВАС	Қуйи	13,11	3,380	-1,646
	Ўрта	14,57	3,569	

Изоҳ:*** $p \leq 0,001$

Психологик етуклик ва ижтимоий етукликни талқин қилишда шахснинг психологик имконияти, ўзини эмоционал-иродавий тартибга солиш усуллари ўзлаштирганлиги, ижтимоийлашувни тўлиқ босиб ўтганлиги, ўтмиш, бугун ва келажак тимсолига кўра

шахсининг ривожланиши узвий камол топаётганлигини белгилаб беради. Тадқиқотнинг илк натижаларидан бири - психологик етуклик даражаси қуйи ва ўртача бўлган талабалар натижалари талқин қилинганда, статистик жиҳатдан аҳамиятли кўрсаткичга эга бўлган ҳолат биргина кўрсаткичда кузатилди. Бу ҳолат талабаларнинг “психологик ёш” шкаласи натижаларида кузатилди. Бу ҳолат психологик ёш кўрсаткичи ўрта даражалилар бўйича (94,76 ва 82,69) фарқлар ишончлилиги аниқланди ($t=-12,883$, $p\leq 0,001$). Психологик етукликни баҳолашнинг қолган шкалалари ўртасида катт фарқ кузатилмади. Психологик ёшдаги тафовут мавжуд бўлган шароитда ижтимоий ёшда шахсларда тафовут ёки фарқлар кузатилмаслиги мумкин экан. Бу ижтимоий ёш алоҳида мезонлар ва шахс сифатлари билан боғлиқни кўрсатади.

Бундан кўринадики, қуйи ва ўртача психологик етук бўлганларда психологик ёш кўрсаткичлари талабаларда эмоционал зўриқишларни бартараф этиш, ўзининг имкониятлари, эмоционал интеллект, умумий интеллект, фаолият мотивлари шаклланганлиги билан боғланади.

3.1.2-жадвал

Талабалар психологик етуклигини баҳолаш методикалари кўрсаткичлари (ўртача ва ўртачадан юқори етуклик даражаси, $n=144$)

Шкалалар	Даражалар	М	σ	t
Психологик ёш	Ўртача	94,76	2,589	-53,281** *
	Ўртачадан юқори	103,85	2,998	
Ижтимоий ёш	Ўртача	2,77	,4763	0,684

	Ўртачадан юқори	2,72	,503	
Вазият	Ўртача	4,81	1,448	0,107
	Ўртачадан юқори	4,78	1,534	
Иккиланиш	Ўртача	1,41	,628	-0,484
	Ўртачадан юқори	1,46	,581	
НОМ	Ўртача	9,85	2,437	0,436
	Ўртачадан юқори	9,68	2,278	
ВАС	Ўртача	13,97	3,612	-1,389
	Ўртачадан юқори	14,80	3,387	

Изоҳ:*** $p \leq 0,001$

Психологик етуклик даражаси ўртача ва ўртачадан юқори даражали талабаларнинг методикалар бўйича кўрсаткичлари ўртасида ишончлилик фарқи ҳам олдинги гуруҳ респондентлар сингари психологик ёш шкаласи бўйича кузатилди. Хусусан, (94,80 ва 82,69) фарқлар ишончлилиги аниқланди ($t = -53,281$, $p \leq 0,001$). Бошқа шкалаларда эса ҳеч қандай ортиқча тафовутлар кузатилмади. Бундан кўринадики, психологик ёш нуқтаи назаридан психологик етуклиги қуйи, ўрта ва ўртачадан юқори жиҳатлилар бир-бирларидан шахс сифатларининг камол топганлиги билан ажралиб турган бир шароитда уларнинг ижтимоий ёши бўйича тафовутланишлари кузатилмас экан. Талабаларнинг ижтимоий ёши уларнинг шахс сифатида ўзларини ижтимоий муҳитда қандай тутишлари, ижтимоий муҳитга мослашувчанлиги, “Мен ва

бошқалар” муносабат тизимида ўзини тутиши, “Мен ва жамият” муносабатидаги эгаллаган позициялари билан белгиланади.

3.1.3.-жадвал

Талабалар психологик етуклигини баҳолаш методикалари кўрсаткичлари (юқори ва жуда юқори етуклик даражаси, n=100)

Шкалалар	Даражалар	М	σ	t
Психологик ёш	Юқори	111,00	0,0001	-11,073***
	Жуда юқори	122,40	2,302	
Ижтимоий ёш	Юқори	2,40	0,547	-2,449*
	Жуда юқори	3,00	0,707	
Вазият	Юқори	5,80	1,303	0,452
	Жуда юқори	5,20	1,923	
Иккиланиш	Юқори	0,90	0,418	-3,674**
	Жуда юқори	1,80	0,273	
НОМ	Юқори	10,60	2,073	2,316
	Жуда юқори	8,00	1,581	
ВАС	Юқори	17,40	4,098	1,215
	Жуда юқори	14,40	1,816	

Изоҳ: * $p \leq 0,05$, ** $p \leq 0,01$, :*** $p \leq 0,001$

Аммо тадқиқотнинг навбатдаги психологик етуклик даражасидаги талабаларнинг кўрсаткичлари ўртасида ишончлилик тафовутлари анчагина эканлигининг гувоҳи бўлинди. Бу ҳолат (3.1.3-жадвал) талабаларнинг бир неча шкалалар бўйича кўрсаткичларида намоён бўлди. Психологик етуклик даражаси юқори ва жуда юқори талабаларда психологик ёш (111 ва 122,40; $t = -11,073$, $p \leq 0,001$), ижтимоий ёш (2,40 ва 3,00, $t = -2,281$, $p \leq 0,05$), иккиланиш ($t = -3,674$, $p \leq 0,01$) шкалаларида кузатилди. Бу ҳолат шуни кўрсатадики, юқори ва жуда юқори психологик етуклик

даражасидагилар ўзининг шахс сифатлари, ўзини ўзи бошқариши, рухий барқарорлиги, ижтимоий муҳитга мослашувчанлиги, ижтимоий фаоллиги, атрофдагилар билан муносабатда етакчиликка интилиши ва бошқа ижтимоий жиҳатлари билан ажралиб туради. Тадқиқотимиз объекти талабалар бўлганлиги боис, уларнинг психологик етуклик даражаси психологик ва ижтимоий ёш нуқтаи назаридан олганда, таълим босқичлари эмас, балки уларнинг психологик ва ижтимоий кўрсаткичлар бўйича камолоти билан боғлиқдир.

Шу боис, тадқиқотнинг кейинги босқичида талабаларни тадқиқ этишда алоҳида қўшимча методика татбиқ қилишга эътибор қаратилди. Бунинг учун психологик етуклик даражаси ташхисида кенг қўлланувчи САТ (“Самоактуализацион тест”) методикаси татбиқ қилинди. Методиканинг умумий тафсилоти олдинги бобда тақдим қилинган. Методика шахс сўровномаси шаклида бўлиб, 1963 йил Э.Шостром томонидан таклиф этилган. У 126 та тасдиқ-мулоҳазадан иборат. Сўровноманинг икки асосий шкаласи: 1) вақтни ҳис этиш хусусияти; 2) ёрдамни ҳис этиш хусусияти ҳамда 12 та қўшимча шкаласи мавжуд. Қуйида мазкур сўровномани татбиқ қилиш натижалари таҳлил қилинади (3.1.4.-жадвал)

3.1.4-жадвал

САТ методикаси бўйича талабалар психологик етуклик кўрсаткичлари (қуйи ва ўрта етуклик даражаси, n=84)

Шкалалар	Даражала р	М	σ	t
Вақтни идрок этиш	Қуйи	6,50	2,155	-0,110
	Ўрта	6,70	1,670	
Қўллаб қувватлаш	Қуйи	44,09	4,87	1,119
	Ўрта	42,73	5,670	
Қадриятларга йўналганлик	Қуйи	10,90	2,407	-0,224
	Ўрта	11,14	6,119	
Хулқ-атвор эгиловчанлиги	Қуйи	6,00	2,164	-7,099**
	Ўрта	9,76	2,554	

Сензитивлик	Қуйи	6,47	1,533	-0,064
	Ўрта	6,50	1,941	
Режасиз хатти-ҳаракат	Қуйи	7,33	2,281	1,856
	Ўрта	6,47	1,915	
Ўз-ўзини ҳурматлаш	Қуйи	7,95	2,378	0,522
	Ўрта	7,66	2,456	
Ўз-ўзини қабул қилиш	Қуйи	9,88	2,210	0,326
	Ўрта	9,73	1,926	
Инсон табиатини тасаввур қилиш	Қуйи	4,57	1,327	0,000
	Ўрта	4,57	1,594	
Синергия	Қуйи	2,97	1,505	-0,668
	Ўрта	3,19	1,435	
Агрессияни қабул қилиш	Қуйи	8,19	1,670	-0,618
	Ўрта	8,42	1,989	
Контакт	Қуйи	9,59	2,460	0,265
	Ўрта	9,45	2,074	
Билишга бўлган эҳтиёж	Қуйи	4,76	1,558	0,062
	Ўрта	4,73	1,739	
Креативлик	Қуйи	6,00	2,164	1,324
	Ўрта	5,40	2,198	

Изоҳ: * $p \leq 0,05$, ** $p \leq 0,01$, *** $p \leq 0,001$

Методика натижалари таҳлилига кўра, талабалар психологик етуклигини олдинги анъанага мувофиқ қуйи, ўрта, ўртачадан юқори, юқори ва жуда юқори даражалар бўйича ажратилган ҳолат бўйича таҳлил қилинди. Уларнинг сўровнома бўйича кўрсаткичларида ўзига хос натижалар аниқланган. Бунда қуйи ва ўртача психологик ёш даражаси сифатида ажратилган талабаларда сўровноманинг 14 шкаласидан биттаси бўйича статистик тафовутлар аниқланди. Бу “хулқ-атвор эгилувчанлиги” шкаласидир. Унга кўра ўртача психологик ёш кўрсаткичига эга бўлганлар қуйи психологик ёшга эга бўлганлар билан солиштирганда (6,00 ва 9,76,

$t=-7,099, p\leq 0,001$) юқорироқ ва фарқли кўрсаткичга эгаллиги аниқланди. Натижалардан кўринадик, ўртача психологик етуклик даражасидагилар куйи психологик етуклик даражасидагиларга нисбатан вазият ва шароит ўзгаришига мос равишда тез ва тўғри жавоб қайтариш фазилатига эга эканликларидан далолат беради. Методиканинг бошқа шкаллари бўйича ҳеч қандай аҳамиятли кўрсаткич қийматлари кузатилмади.

Ўрта ва ўртачадан юқори даражали психологик ёшли талабаларнинг навбатдаги методика бўйича кўрсаткичлари 3.1.5-жадвалда келтирилган.

3.1.5-жадвал

САТ методикаси бўйича талабалар психологик етуклик кўрсаткичлари (ўрта ва ўртачадан юқори етуклик даражаси, $n=144$)

Шкалалар	Даражалар	М	σ	t
Вақтни идрок этиш	Ўртача	6,70	1,670	-
	Ўртачадан юқори	103,87	2,998	258,895** *
Кўллаб-қувватлаш	Ўртача	43,01	5,594	62,780***
	Ўртачадан юқори	2,720	0,503	
Қадриятларга йўналганлик	Ўртача	11,09	4,769	10,980***
	Ўртачадан юқори	4,78	1,534	
Хулқ-атвор эгилувчанлиги	Ўртача	5,52	2,162	14,989***
	Ўртачадан юқори	1,43	,610	
Сензитивлик	Ўртача	6,22	1,930	-
	Ўртачадан юқори	9,68	2,278	10,316***
	Ўртача	6,49	1,889	

Режасиз хатти-ҳаракат	Ўртачадан юқори	14,80	3,387	- 19,132***
Ўз-ўзини хурматлаш	Ўртача	7,61	2,195	1,788*
	Ўртачадан юқори	7,00	1,842	
Ўз-ўзини қабул қилиш	Ўртача	9,57	1,996	- 56,471***
	Ўртачадан юқори	44,16	5,148	
Инсон табиатини тасаввур қилиш	Ўртача	4,84	1,522	- 17,270***
	Ўртачадан юқори	10,68	2,329	
Синергия	Ўртача	3,27	1,263	- 22,966***
	Ўртачадан юқори	10,38	2,477	
Агрессияни қабулқилиш	Ўртача	8,41	1,982	6,224***
	Ўртачадан юқори	6,45	2,016	
Контакт	Ўртача	9,62	2,164	8,300***
	Ўртачадан юқори	6,76	1,992	
Билишга бўлган эҳтиёж	Ўртача	4,85	1,587	-9,921***
	Ўртачадан юқори	8,01	2,473	
Креативлик	Ўртача	5,54	2,093	-9,931***
	Ўртачадан юқори	9,75	2,838	

Изоҳ:*** $p \leq 0,001$

Бу тоифа респондентларнинг кўрсаткичларида оригинал ҳолат аниқланди. Ўртача ва ўртачадан юқори психологик ёш кўрсаткичидаги респондентларнинг сўровноманинг барча шкаллари бўйича кўрсаткичларида статистик жиҳатдан ишончлилик фарқлар

аниқланди. Ўртачадан юқори психологик ёш кўрсаткичли талабаларда кўпчилик шкалалар бўйича кўрсаткичлари тафовутли ва юқори қийматга эга бўлди, айрим шкалаларнинг хоссасига кўра эса, ўртача психологик ёш кўрсаткичидаги талабаларнинг кўрсаткичлари устувор бўлди.

Ўртачадан юқори психологик ёш даражали талабаларда вақтни идрок этиш (6,7 ва 103, 87, $t=-258, 895$, $p\leq 0,001$) юқори фарқли кўрсаткичга эга бўлиб, улар вақтни ҳис этиш шкаласи ўз ҳаётини узлуксиз яхлит тасаввур қилиши, бугунги кунни ўтмишнинг асорати ёки келажакнинг пойдевори эмас, балки ноёб қадрият сифатида тушунишини кўрсатмоқда. Улар ҳаётни тушунишга нисбатан реал ва ҳаётнинг аҳамиятидан келиб чиқиб баҳолаганлари натижаларда ўз ифодасини топди.

Ўз-ўзига сензитивлик шкаласи бўйича ҳам уларнинг кўрсаткичлари юқори бўлди (6,22 ва 9,68, $t=-10, 316$, $p\leq 0,001$). Уларда аниқланган кўрсаткичлар, талабаларнинг ўз ҳис-кечинмаларини яхши англаб олаётгани, ўзи нима истаётганини тўғри тушуниб олаётганини англатмоқда.

“Беихтиёр ёки режасиз хатти-ҳаракатлар” бўйича ҳам улар юқори кўрсаткичга эга бўлиб (6,49 ва 14,80, $t=-19, 132$, $p\leq 0,001$), ўз ҳис-туйғуларини қанчалик очиқ ва самимий ифодалай олиш фазилатига эгаликларини кўрсатмоқда.

Ўзини-ўзи қабул қилиш шкаласи бўйича ҳаманиқланган кўрсаткичлар (9,57 ва 44,16, $t=-56, 471$, $p\leq 0,001$) га кўра ўртачадан юқори психологик ёш кўрсаткичига эга бўлганлар, ўзини қандай бўлса шундайлигича, барча фазилат ва нуқсонлари билан қабул қилишга тайёр ваўзларининг камчилиги ва нуқсонларини борица қабул қила олар эканлар. Улар танқид ва эътирозларга нисбатан ҳам холис ёндаша оладилар. Уларда ўзларини ортиқча баҳолашдан кўра реал баҳолаш мақбулдир. Ва аксинча, ўртача психологик ёш кўрсаткичига эга бўлганлар эса, ўзларини борица қабул қилишга доим ҳам тайёр эмаслар.

Инсоннинг табиати ҳақидаги тасаввурлар шкаласи бўйича ўртачадан юқори психологик ёшли талабалар юқори кўрсаткичга эга

(4,84 ва 10,68, $t=-17,270$, $p\leq 0,001$) эканлиги кўринди. Ушбу кўрсаткич талабаларнинг инсон табиатидаги қарама-қаршиликларни қанчалик тўғри қабул қилиши, кўпроқ ижобий баҳо беришга мойиллигини кўрсатмоқда. Улар инсон табиатида ва кундалик хулқ-атворида зид хусусиятлар мавжудлиги ва бунини ҳам кундалик фаолиятда инсоннинг ўзини ўзи тушунишининг муҳим шартларидан бири сифатида баҳолашларидан далолат бермоқда.

Синергия шкаласи бўйича ҳам талабалар анчагина аҳамиятли кўрсаткичга эгадирлар (3,27 ва 10,38, $t=-22,299$, $p\leq 0,001$). Кўрсаткичлар талабаларнинг оламни ва одамларни қанчалик бир бутун яхлит идрок этиш қобилиятига эга эканликларида далолат бермоқда. Улар оламни ва инсон табиатини яхши тушунишга ҳаракат қиладилар ва бунга тайёрлар.

Билишга бўлган эҳтиёж шкаласи бўйича аниқланган кўрсаткичлар (4,85 ва 8,01, $t=-9,921$, $p\leq 0,001$) талабаларни атроф-олам ҳақидаги билимларни эгаллашга интилишини кўрсатмоқда. Улар олий маълумот олишга ва касбий тайёргарлик жараёнида ўз олдларига қўйган мақсад сари тўғри боришга ҳаракат қилаётганликларида далолат бермоқда.

Олдинги шкаланинг мазмунини тўлдирган ҳолда талабалар креативлик шкаласи бўйича (5,54 ва 9,75, $t=-9,931$, $p\leq 0,001$) ҳам устувор аҳамиятли натижага эга бўлдилар. Бу кўрсаткич одамнинг ижодий фаолликка қанчалик йўналганлигини билдирмоқда. Айнан ўртачадан юқори психологик етуклик даражасига эга бўлган талабалар таълим жараёнида зарур ижодий билимларни ўзлаштиришга ҳаракат қилиш имкониятига эга эканликларини англатмоқда. Фақат ушбу имкониятларни рўёбга чиқариш муҳимдир.

Ўз навбатида ўртача психологик ёш даражасидаги талабалар ҳам ўртачадан юқори психологик ёш даражасидагилардан фарқ қилган ҳолда, бир қатор шкалалар бўйича юқори кўрсаткичларга эга бўлдилар:

-қўллаб-қувватлаш шкаласига кўра 43,01 ва 2,720, $t=62,780$, $p\leq 0,001$) талабалар кўрсаткичлари одамнинг ўз хатти-ҳаракатларида

қанчалик шахсий қарашлари ва эътиқодига суяниши, мустақил бўла олишини кўрсатмоқда. Демак, бу кўрсаткичлар ўзининг шахсий қарашлари ва эътиқодига эга шахснинг жамиятда қандай психологик етуклик даражасига эга бўлишида устувор бир хислат сифатида акс этар экан. Бу эса, шахснинг маслак ва қарашларини тўғри танлаш имкониятини беради.

Дунёқараш ва эътиқодига мос равишда “қадриятларга йўналганлик” шкаласига кўра ҳам талабалар ўртачадан юқори психологик ёш кўрсаткичдаги талабаларга нисбатан (11,09 ва 4,78, $t=-10,980$, $p\leq 0,001$) аҳамиятли кўрсаткичларга эга бўлди. Натижада, улар инсоннинг ўзини-ўзи рўёбга чиқарувчи шахсга хос қадриятларга мўлжал олаётганини кўрсатмоқда. Бу эса, келгусида ўртача психологик ёш кўрсаткичидаги талабалар ҳам ўзларининг касбий тайёргарлик ҳамда кундалик турмушлари давомида камолотга эришишга ҳаракат қилаётганликларини кўрсатмоқда.

Хулқ-атворнинг эгилувчанлиги шкаласи бўйича ҳам талабалар олдинги таҳлил қилинган тоифадан фарқли кўрсаткичга эга бўлдилар (5,52 ва 1,43, $t=14,989$, $p\leq 0,001$). Улар кўрсаткичлари шахснинг вазият ва шароит ўзгаришига мос равишда қанчалик тез ва тўғри жавоб қайтаришини кўрсатмоқда. Бундан кўринадики, психологик етукликни белгиловчи ҳар бир шахс сифатлари бир-бири билан боғлиқ ва кези келганда алоҳида ҳамда юқори шаклланганлик кўрсаткичига эга бўлган сифатлар тарзида намоён бўлади.

Ўртача психологик ёш кўрсаткичидаги талабаларнинг ўз-ўзига ҳурмат шкаласи бўйича аниқланган кўрсаткичлари одамнинг қанчалик ўз фазилатлари, ижобий сифатларини англай олиши ва улар учун ўзини қадрлай олишини кўрсатмоқда (7,61 ва 7,00, $t=1,788$, $p\leq 0,05$). Бу ўринда кўрсаткичларда тафовутлар бошқа шкалаларникидан кескин тафовутга эга эмасдир.

Агрессияни қабул қилиш шкаласига кўра ўртача психологик ёш кўрсаткичидаги талабалар (8,41 ва 6,54, $t=6,224$, $p\leq 0,001$) инсоннинг ўз жаҳл, ғазаб ва ҳис-кечинмаларини одамзоднинг табиатига хос табиий жараён сифатида қабул қила олишлари ва бу билан уларни оқлашга интизмасликка тайёрликларини англатади.

Улар агрессия ва унинг оқибатини тушунишга тайёрлар ҳамда турмушларида агрессия ҳолати туфайли инсон учун ижобий натижа берувчи оқибатлар кузатилмаслигини билдирмоқда.

Ўрта психологик ёш кўрсаткичига эга талабалар ҳам алоқамуносабат шкаласига кўра одамнинг қанчалик ҳиссиётларга бой, мазмунли муносабатлар кура олиши, мулоқот қила олиши муҳимлигини биладилар ва шунга ўзларини тайёрлашга ҳаракат қиладилар.

Тадқиқотда ўз навбатида талабаларнинг кейинги тоифаси юқори ва жуда юқори психологик ёш даражаси кўрсаткичига эга бўлганларнинг сўровнома натижалари бўйича кўрсаткичлари таҳлилига эътибор қаратилди (3.1.6-жадвал).

3.1.6-жадвал

САТ методикаси бўйича талабалар психологик етуклик кўрсаткичлари (юқори ва жуда юқори етуклик даражаси, n=100)

Шкалалар	Даражалар	М	σ	Т
Вақтни идрок этиш	Юқори	111,00	0,021	-
	Жуда юқори	122,40	2,302	11,073** *
Қўллаб қувватлаш	Юқори	2,40	0,547	-2,449*
	Жуда юқори	3,00	0,707	
Қадриятларга йўналганлик	Юқори	5,80	1,303	0,452
	Жуда юқори	5,20	1,923	
Хулқ-атвор эгилувчанлиги	Юқори	9,80	3,633	4,718**
	Жуда юқори	1,80	0,273	
Сензитивлик	Юқори	10,60	2,07	2,316*
	Жуда юқори	8,00	1,581	

Режасиз хатти-ҳаракат	Юқори	17,40	4,098	1,215
	Жуда юқори	14,40	1,816	
Ўз-ўзини ҳурматлаш	Юқори	6,80	3,114	0,108
	Жуда юқори	6,60	1,816	
Ўз-ўзини қабул қилиш	Юқори	43,00	5,958	-0,640
	Жуда юқори	45,40	5,319	
Инсон табиатини тасаввур қилиш	Юқори	11,80	1,095	-0,647
	Жуда юқори	12,40	2,302	
Синергия	Юқори	10,00	3,741	-0,434
	Жуда юқори	11,20	3,633	
Агрессияни қабул қилиш	Юқори	6,40	3,847	-0,266
	Жуда юқори	6,80	0,836	
Контакт	Юқори	5,20	1,923	-1,395
	Жуда юқори	6,40	0,894	
Билишга бўлган эҳтиёж	Юқори	8,00	2,236	0,749
	Жуда юқори	7,20	1,923	
Креативлик	Юқори	9,80	3,633	0,560
	Жуда юқори	8,40	3,209	

Изоҳ: * $p \leq 0,05$, ** $p \leq 0,01$, *** $p \leq 0,001$

Юқоридаги таҳлилий материаллардан фарқли ўлароқ юқори ва жуда юқори психологик ёш даражасига эга бўлган талабаларнинг натижаларида айрим шкалалардагина статистик тафовутлар аниқланди. Бу эса, статистик тафовутга эга бўлмаган шкалалар бўйича талабалар психологик етуклик кўрсаткичлари бўйича

мавжуд шахс сифатларида бир-бирларига яқин даражада эканликларидан далолат беради. Фарқли аҳамиятга эга бўлган кўрсаткичлар синалувчиларнинг қуйидаги шкалаларида аниқланди ва уларнинг асосий қисмида жуда юқори психологик ёш даражасига эга бўлган талабаларнинг натижалари устуворлик қилди:

– вақтни ҳис этиш шкаласи бўйича аниқланган кўрсаткичларга кўра (111,00 ва 122,40, $t=-11,073$, $p\leq 0,001$) талабалар инсоннинг ўз ҳаётини узлуксиз яхлит тасаввур қилиши, бугунги кунни ўтмишнинг асорати ёки келажакнинг пойдевори эмас, балки ноёб қадрият сифатида тушунишга эришганликларини ифодаламақда;

– ёрдамни ҳис этиш шкаласида эса, улар (2,40 ва 3,0, $t=-2,449$, $p\leq 0,05$) инсоннинг ўз хатти-ҳаракатларида қанчалик шахсий қарашлари ва эътиқодига суяниши, мустақил бўла олишини кўрсатмоқда.

Юқори психологик ёш кўрсаткичидаги талабаларда эса, қуйидаги шкалалар бўйича юқори аҳамиятли кўрсаткичга эга бўлди:

– хулқ-атворнинг эгилувчанлиги шкаласи (9,80 ва 1,80, $t=4,418$, $p\leq 0,01$) бўйича аниқланган кўрсаткичлар уларнинг вазият ва шароит ўзгаришига мос равишда тез ва тўғри жавоб қайтаришга шайликларини кўрсатди, ушбу фазилат психологик етукликни белгиловчи асосий сифатлардан биридир;

– ўз-ўзига сензитивлик шкаласи (10,60 ва 8,00, $t=2,316$, $p\leq 0,05$) бўйича аниқланган кўрсаткичлар талабаларнинг ўз ҳис-кечинмаларини қанчалик яхши англаб олаётгани, ўзи нима истаётганини тўғри тушуниб олаётганини кўрсатмоқда.

Психологик етуклик борасидаги изланишнинг ушбу босқич натижаларига кўра талабалардаги тафовутли ҳолатлар ўрганилаётган муаммо бўйича доимий равишда шахс етуклигининг ҳар бир даражасида ўзига хос ижобий аҳамиятли сифатлар кузатилиши мумкинлиги бўлди. Етукликнинг бир-бирига яқин даражалари орасида эса, тафовутлар кескинлашиши ёки тенглашиши мумкинлиги ҳам кузатилар экан.

Муаммонинг навбатдаги таҳлилий жиҳатларида эса, асосий эътибор талабаларнинг психологик етуклик кўрсаткичлари

ўртасидаги ички муносабатларни ва уларнинг хусусиятларини ўрганишга қаратилади.

3.2.Талабалар психологик етуклигининг ижтимоий-психологик хусусиятлари ўртасидаги муносабатлар

Психологик тадқиқот натижаларини ўртача қиймат бўйича таҳлил қилиш талабаларнинг маълум кўрсаткичларини тоифаларига кўра қиёсий ҳамда тафовутли томонларини таҳлил қилишга хизмат қилади. Бироқ, уларнинг ички муносабатлари ва ривожланиш қонуниятлари эса очик қолади. Шунининг олган ҳолда, тадқиқот методикалари натижалари ва шкалаларининг кўрсаткичлари ўртасидаги корреляциясини аниқлаш муҳимдир. Бу борадаги таҳлил навбатдаги жадвалларда келтирилади ва таҳлил қилинади. Талабалар психологик етуклигининг ижтимоий-психологик хоссалари ва хусусиятларини аниқлаш бўйича дастлабки уриниш қуйидаги тартибда амалга оширилди. Бу борада қуйидаги умумий натижалар ҳамда талабаларнинг тоифалари бўйича кўрсаткичлари таҳлили аниқлик киритади.

3.2.1-жадвал

Талабаларнинг психологик етуклик даражасини баҳолаш методикалари ўртасидаги корреляцион боғлиқлик кўрсаткичлари

Шкалалар	Психологи кёш	Ижтимоий ёш	Вазият	Иккилани ш	НОМ	ВАС
Психологи кёш	1	-0,029	0,078	-0,104	0,018	0,177*
Ижтимоий ёш		1	0,085	-0,045	-0,039	-0,020

Вазиятга нисбатан кескин			1	-0,558**	-0,035	0,112
Иккиланиш				1	-0,029	-0,050
НОМ					1	0,118
ВАС						1

Изоҳ: * $p \leq 0,05$, ** $p \leq 0,01$,

Жадвалдаги натижаларга кўра методикаларнинг иккита шкаласи орасида корреляция кўрсаткичларида аҳамиятли даража акс этди. Бу ҳолат психологик ёшни аниқлаш шкаласи билан вазиятнинг асосий сабабини аниқлаш шкаласи ўртасида кузатилди ($r=0,177$, $p \leq 0,05$). Бундан кўринадики, шахснинг психологик етуклик даражаси ўсиши давомида унинг томонидан вазиятнинг асосий сабабини баҳолаш, аниқлашга ва у ҳақида ҳолисона хулоса чиқаришга ҳаракат қилинади.

Бунда эса, талабаларнинг хатти-ҳаракати ва амалга оширилаётган ҳаракатлари туфайли ижобий натижаларга эришиш мумкинлиги қайд этилади.

Иккинчи ҳолат эса, талабаларнинг “вазиятга нисбатан кескинлик” билан “иккиланиш” шкаласи ўртасида тескари салбий корреляция аниқланди ($r=-0,558$, $p \leq 0,01$). Бундан кўринадики, талабалар вазиятнинг кескинлашуви оқибатида амалга ошириш лозим бўладиган ҳар қандай фаолиятда иккиланиш, шубҳаланиш мумкин деган хулосага келиш тўғрисидаги тасаввурлари билан биргаликда тегишли кўникмалар шаклланиши мумкинлигини билдирмоқда.

Талабаларнинг психологик ёш тоифалари бўйича олинган натижаларни таҳлил қилишда ҳам ўзига хос кўрсаткичлар аниқланган.

3.2.2-жадвал

Талабаларнинг психологик етуклик даражасини баҳолаш методикалари ўртасидаги корреляцион боғлиқлик кўрсаткичлари

(қуйи психологик ёш кўрсаткичи бўйича)

Шкалалар	Психологик ёш	Ижтимоий ёш	Вазиятга нисбатан кескинлик	Иккиланиш	НОМ	ВАС
Психологик ёш	1	-0,216	0,132	-0,242	-0,033	-0,145
Ижтимоий ёш		1	0,189	-0,155	-0,091	0,204
Вазиятга нисбатан кескинлик			1	-0,653**	-0,147	0,327*
Иккиланиш				1	0,268	-0,311*
НОМ					1	-0,113
ВАС						1

Изоҳ: * $p \leq 0,05$, ** $p \leq 0,01$,

Психологик ёш кўрсаткичи қуйи бўлган талабаларнинг методикалар шкаллари бўйича натижалари қуйидаги кўринишни олди. Уларда “вазиятларга нисбатан кескинлик” билан “иккиланиш” ($r = -0,558$, $p \leq 0,01$), “иккиланиш” шкаласи билан “ВАС” шкаласи ўртасида ($r = -0,311$, $p \leq 0,01$) салбий натижа аниқланди. Бундан кўринадики, қуйи психологик ёш даражасидаги талабалар кундалик турмуш ва ўқув жараёнидаги ҳар хил вазиятларга дуч келишлари сабабли, уларнинг ечимини топиш борасида қийинчиликларга дуч келишлари ёки қийинчилик ва муаммолардан қочишга интилишларидан далолат бермоқда. Бу талабаларда ўз-ўзини англаш, ўз имкониятларини етарли англаб етмаслик, масъулиятли вазиятда нафақат ўзи, балки атрофдагилар билан етарли муносабатга кириша олиш кўникма ва малакалари етарли эмаслигини кўрсатади.

Шакллантириувчи экспериментда айнан шу жиҳатни шакллантиришга урғу берилади.

Ўртача психологик ёш кўрсаткичига эга бўлган талабаларнинг кўрсаткичларида ҳам иккита корреляцион муносабат аниқланди.

3.2.3-жадвал

Талабаларнинг психологик етуклик даражасини баҳолаш методикалари ўртасидаги корреляцион боғлиқлик кўрсаткичлари (ўртача психологик ёш кўрсаткичи бўйича)

Шкалалар	Психологик ёш	Ижтимоий ёш	Вазиятга нисбатан кескинлик	Иккиланиш	НОМ	ВАС
Психологик ёш	1	-0,053	-0,035	-0,060	0,203	0,039
Ижтимоий ёш		1	0,098	-0,067	-0,039	-0,019
Вазиятга нисбатан кескинлик			1	-0,557**	0,128	0,034
Иккиланиш				1	-0,241*	-0,013
НОМ					1	0,140
ВАС						1

Изоҳ: * $p \leq 0,05$, ** $p \leq 0,01$,

Уларда ҳам тофовут “вазиятларга нисбатан кескинлик” билан “иккиланиш” ($r = -0,557$, $p \leq 0,01$) ва “иккиланиш” билан НОМ шкалалари ($r = -0,241$, $p \leq 0,05$) ўртасида кузатилди. Улар бўйича вазиятлар билан боғлиқ муаммолар вазиятга боғлиқ бўлмаган масъулиятни келтириб чиқариши мумкин. Шахснинг иш фаолиятида ва ҳаётда бирор бир ишни бажаришга бўлган маъсуллиги муҳим. Бу ўринда талабаларимизда масъулиятлилик хусусиятини етарли

шаклланмаганлиги натижаларда ўз аксини топди. Тадқиқотимизнинг кейинги босқичларида етукликни ифодаловчи шу шахс хусусиятини шакллантиришга эътиборимизни қаратамиз.

Ўртачадан юқори психологик ёш тоифасига мансуб талабаларнинг психологик етуклик кўрсаткичлари бўйича корреляцион муносабатида эса талабаларда яна анъанавий ҳолат, яъни вазиятларга нисбатан кескинлик билан “иккиланиш” ($r=-0,557$, $p\leq 0,01$) ўртасида салбий корреляцион коэффициент аниқланди. Бу дастлабки талабаларнинг тоифасидаги ҳолат бу тоифа учун ҳам хослигини ифодаламоқда (3.2.4-жадвал).

3.2.4-жадвал

Талабаларнинг психологик етуклик даражасини баҳолаш методикалари ўртасидаги корреляцион боғлиқлик кўрсаткичлари (ўртачадан юқори психологик ёш кўрсаткичи бўйича)

Шкалалар	Психологик ёш	Ижтимоий ёш	Вазиятга нисбатан кескинлик	Иккиланиш	НОМ	ВАС
Психологик ёш	1	0,075	0,100	-0,014	0,056	0,104
Ижтимоий ёш		1	0,084	-0,101	0,040	-0,055
Вазиятга нисбатан кескинлик			1	-0,591**	-0,111	0,054
Иккиланиш				1	0,049	0,003
НОМ					1	0,223*
ВАС						1

Изоҳ: * $p\leq 0,05$, ** $p\leq 0,01$,

Аммо, уларнинг носитуатив масъулият шкаласи билан ВАС шкаласи ўртасида ижобий корреляция мавжуд экан ($r=0,223$, $p\leq 0,05$).

Бу ҳолат талабаларда носитуатив масъулиятни ривожлантириш ҳисобига вазиятларнинг асосий сабабларини аниқлаш кўникмаларини шакллантириш мумкинлиги ҳақидаги хулосани келтириб чиқармоқда. Шахснинг психологик етуклиги уни ностандарт шароитлари ва фавқулотдаги вазиятларда масъулиятлилик даражасини намоён қилиш билан ифодаланади. Натижалар шуни кўрсатиб турибдики, талаба ёшларимизда носитуатив масъулиятлилик даражасини оширишга қаратилган психокоррекцион ишларни олиб боришга зарурат мавжуд.

3.2.5-жадвал

**Талабаларнинг психологик етуклик даражасини баҳолаш
методикалари ўртасидаги корреляцион боғлиқлик
кўрсаткичлари (юқори психологик ёш кўрсаткичи бўйича)**

Шкалалар	Психологик ёш	Ижтимоий ёш	Вазиятга нисбатан кескинлик	Иккиланиш	НОМ	ВАС
Психологик ёш	1	-0,122	-0,279	0,129	0,104	-0,199
Ижтимоий ёш		1	-0,089	0,192	-0,083	-0,067
Вазиятганис батанкескин лик			1	- 0,480*	-0,013	0,165
Иккиланиш				1	0,071	0,284
НОМ					1	-0,010
ВАС						1

Изоҳ: * $p \leq 0,05$,

Юқори психологик ёш тоифасига мансуб талабаларнинг психологик етуклик кўрсаткичлари бўйича корреляцион муносабатда эса, талабаларда яна анъанавий ҳолат, яъни “вазиятларга нисбатан кескинлик” билан “иккиланиш” ($r=-0,557$, $p\leq 0,01$) ўртасида салбий корреляцион коэффициент кузатилди (3.2.5-жадвал).

Бундан кўринадикки, талабаларнинг барча тоифаларининг психологик етуклигида анъанавий тафовутни бартараф этиш уларнинг психологик етуклигини таъминлашнинг бош сабаби эканлигини кўрсатмоқда.

3.2.6-жадвал

**Талабаларнинг психологик етуклик даражасини баҳолаш
методикалари ўртасидаги корреляцион боғлиқлик
кўрсаткичлари
(жуда юқори психологик ёш кўрсаткичи бўйича)**

Шкалалар	Психологи кёш	Ижтимоий ёш	Вазиятга нисбатан кескинлик	Иккилани ш	НОМ	ВАС
Психологик ёш	1	0,154	-0,474	-0,634	0,343	-0,466
Ижтимоий ёш		1	0,184	0,645	-0,671	-0,389
Вазиятга нисбатан кескинлик			1	0,569	-0,411	-0,529
Иккиланиш				1	-0,866	-0,050
НОМ					1	0,261
ВАС						1

Тадқиқот натижаларидаги ўзига хос жиҳатлардан бири жуда юқори психологик ёш кўрсаткичига эга бўлган талабаларда

методикалар ўртасида корреляцион боғлиқлик кузатилмаганлигидир (3.2.6-жадвал). Бунинг сабаби ушбу гуруҳга юқори курс талабалари киритилганлиги бўлиб, таълим жараёнида курсдан-курсга талаба шахси ўқув фаолияти ва шахслараро муносабатлар негизида ўз-ўзини англаш, ижтимоий интеллект, масъулиятлилик каби етукликнинг асосий фазилатларини шакллантириб боради. Лекин бу барча юқори курс талабаларида бир хил юқори дегани эмас. Зеро, шахснинг психологик етуклик даражаси у яшаётган муҳит, тарбия, ўз-ўзига ва ўзгаларга бўлган муносабат, ўз устида ишлашга бўлган эҳтиёж, юқори фаолият мотивацияси, таълим ва келажакка бўлган масъулият хисси билан белгиланади. Демакки, қуйи курслардан талаба ёшларда шу жиҳатларни мақсадли ривожлантириш муҳим аҳамиятга эга. Шунини инобатга олган ҳолда талабалар психологик етуклигини ўрганишда фойдаланилган САТ методикаси шкалалари ўртасидаги корреляцион боғлиқликлар ҳам аниқланди.

Талабаларнинг САТ методикаси шкаллари ўртасидаги корреляцион боғлиқлик кўрсаткичлари
(умумий жадвал) (жуда юқори психологик ёш кўрсаткичи бўйича)

Шкаллалар	Вақтнийдрокэтиш	Қўллабқувватлаш	Қадриятларгайўналганлик	Хулқ-атворэгилувчанлиги	Сензитивлик	Режасисизхатти-харакат	Ўз-ўзинихурматлаш	Ўз-ўзиникабулқилиш	Инсонтабиатинитасаввурқилиш	Синергия	Агрессияникабулқилиш	Контакт	Билишгабўлганэхтиёж	Креативлик
Вақтнийдрокэтиш	1	0,090	0,076	0,352**	-0,113	0,034	0,169**	0,158*	0,100	0,014	-0,057	0,144*	0,112	0,042
Қўллабқувватлаш		1	0,391*	0,380**	0,256**	0,438**	0,455**	0,483**	0,193**	0,180**	0,473**	0,488**	0,122	0,161*
Қадриятларгайўналганлик			1	0,012	0,029	0,113	0,412**	0,137*	0,223**	0,364**	0,281**	0,063	0,151*	0,353**
Хулқ-атворэгилувчанлиги				1	-0,070	0,194**	0,130*	0,174**	0,099	0,226**	0,103	0,324**	0,085	0,139*
Сензитивлик					1	0,390**	0,029	-0,134*	-0,093	-0,138*	0,316**	0,095	-0,017	-0,039
Режасисизхатти-харакат						1	0,130*	-0,033	-0,003	-0,071	0,282**	0,230**	-0,082	0,105
Ўз-ўзинихурматлаш							1	0,302**	0,255**	0,165**	0,180**	0,092	0,223**	0,080
Ўз-ўзиникабулқилиш								1	0,062	0,177**	0,070	0,208**	0,152*	0,039
Инсонтабиатинитасаввурқилиш									1	0,422**	0,032	-0,081	0,228**	0,047
Синергия										1	0,087	-0,110	0,215**	0,285**
Агрессияникабулқилиш											1	0,260**	-0,030	0,052
Контакт												1	0,070	0,006
Билишгабўлганэхтиёж													1	0,109
														1

Изоҳ: *p≤0,05,

Натижалар 3.2.7-жадвалда келтирилган. Унга кўра талабаларнинг умумий кўрсаткичлари бўйича жадвал натижаларида ижобий корреляцион боғлиқликни акс эттирувчи ҳолатлар анчагина экан:

“Вақтни идрок этиш” шкаласи “Хулқ-атвор эгилувчанлиги” ($r=-0,557$, $p\leq 0,01$), “ўзини-ўзи ҳурматлаш” ($r=-0,557$, $p\leq 0,01$), “ўзини-ўзи қабул қилиш” ($r=-0,557$, $p\leq 0,01$), “муносабат” ($r=-0,557$, $p\leq 0,01$) шкалалари билан ижобий корреляцион боғланиш аниқланди. Натижада инсоннинг қанчалик ўз ҳаётини узлуксиз яхлит тасаввур қилиши, бугунги кунни ўтмишнинг асорати ёки келажакнинг пойдевори эмас, балки ноёб қадрият сифатида тушунишининг ривожланиши ҳисобига одамнинг вазият ва шароит ўзгаришига мос равишда қанчалик тез ва тўғри жавоб қайтаришининг, ўз фазилатлари, ижобий сифатларини англай олиши ва улар учун ўзини қадрлашга ўрганиш, ўзини қандай бўлса шундайлигича, барча фазилат ва нуқсонлари билан қабул қилиш фазилати, одамнинг қанчалик ҳиссиётларга бой, мазмунли муносабатлар кура олиши, мулоқот қила олиш кўникмаларининг ўсишига олиб келар экан.

Қўллаб-қувватлаш шкаласи ҳисобида эса “қадриятларнинг йўналганлиги” (0,391), “хулқ-атвор эгилувчанлиги” (0,380), “сензитивлик” (0,256), “режасиз хатти-ҳаракатлар” (0,438), “ўз-ўзини ҳурматлаш” (0,455), “ўзини-ўзи қабул қилиш” (0,483), “инсон табиатини тасаввур қилиш” (0,198), “синергия” (0,180), “агрессияни қабул қилиш” (0,473), муносабат (0,488) ва бошқаларда ижобий корреляция кузатилди.

Қадриятга йўналганлик эса “ўзини-ўзи ҳурматлаш” (0,412), “ўзини-ўзи қабул қилиш” (0,137), “инсон табиатини тасаввур қилиш” (0,223), “синергия” (0,364), “агрессияни қабул қилиш” (0,281), “контакт” (0,488) ва бошқаларда ҳам ижобий корреляцион муносабат аниқланди. САТ методикаси бўйича талабаларнинг ижтимоий етуқлигини баҳолаш бўйича кўрсаткичлар анча ижобий кўриниш олганлигини гувоҳи бўлинди. Талабаларнинг психологик хусусиятлари талаба фаолиятининг муҳим жиҳати сифатида баҳоланмоқда.

3.3. Талаба психологик етуклигининг шаклланишида ижтимоий интеллект ўзига хос жиҳатлари

Маълумки, етуклик - бу жисмоний ёшгина эмас, балки бу ижтимоий, эмоционал, маънавий ва интеллектуал тараққиётдир. Талаба психологик етуклиги жисмоний, ахлоқий ва ақлий босқичлардан иборат бўлиб, бу борада унинг ўзини англаши ва ижтимоий интеллекти етакчи, устувор ўрин эгаллайди. Ижтимоий интеллект - бу шахснинг жисмоний етуклик билан бир қаторда унинг ўз ички оламини фаҳмлаши, унга нисбатан зарур чоратдбирлар кўришга тайёрланиш, муҳим қарорлар қабул қилиш, ўз-ўзини англаши, шахсий мақсад ва истакларини билиш, қадриятларни баҳолашга лаёқатлилигига қаратилган, эмпатияга қобилятлиликни ифодаловчи шахснинг муҳим хусусиятидир. Ижтимоий интеллектнинг ривожланганлик даражаси шахснинг психологик етуклигида муҳим ўринга эга.

Ижтимоий ролларни бажаришга тайёрлик, ижтимоий муҳитга мослашувчанлигини аниқлаш мақсадида жинсий тавофутларни аниқлаш ва бу тавофутларнинг ўзига хос хусусиятини таҳлил қилиш тадқиқотимизда белгилаб олинди. Бунда талабаларнинг ижтимоий имкониятларини рўёбга чиқариш ҳамда психологик етукликни таркиб топтириш зарур, деган хулосага келинди. Бу эса, шахснинг психологик етуклиги учун зарур бўлган ижтимоий интеллекти юзасидан ҳам изланишлар олиб бориш кераклигига заруратини юзага келтирди.

Талабаларнинг ижтимоий интеллектини тадқиқ этиш жараёнида уларнинг психологик етуклиги юзасидан аниқ тахминларга келишимизга имконият яратилишини инобатга олиб, қуйидаги ҳолатларга ҳам эътиборни қаратдик:

- шахсий сифатларнинг ижтимоий интеллект ва ақлий интеллектлар билан муносабати масаласи;
- ёш ва жинс хусусиятлари динамикаси;
- психологик етукликдаги аҳамиятни белгилаш;
- етуклик шаклланиши учун зарур шахсий сифатлар каби

жиҳатларга тадқиқотимизнинг ушбу босқичида алоҳида эътибор берилади.

Олдинги бобларимизда эътироф этганимиздек, талабаларнинг психологик етуклик масалалари бўйича махсус лойиҳа ишлари амалга оширилган бўлсада, аммо шахсий сифатлар билан ижтимоий интеллект муаммосини ўзаро алоқадорлиги талабалар мисолида яққол ўрганилмаган. Бу эса, тадқиқотимизнинг ўзига хос илмий янгилигидан бири саналади. Шунинг хисобга олиб, ижтимоий интеллект муаммоси психодиагностикаси учун қўлланиладиган методикаларга яна бир бор эътибор қаратиб, уларнинг айрим томонлари хусусида қисқача тўхталамиз.

Тадқиқотимизнинг бу босқичида қўлланган методикаларда психологик тажрибалардан ўтган, миллий ва маданий муҳит учун ортиқча тафовутларни келтириб чиқармайдиган томонларига эътибор қаратилди.

Бунинг учун Дж.Гилфорднинг “Ижтимоий интеллект диагностикаси” методикасини ўрганиш зарур бўлди.

Дж.Гилфорд тести нафақат ижтимоий интеллектнинг умумий ривожланиш даражасини, шунингдек, ижтимоий-психологик етуклик юзасидан зарур сифатлар-инсон ҳулқ-атвори натижасини олдиндан кўриш; вербал ва новербал экспрессия акс этишининг мутаносиблиги; шахслараро ўзаро таъсирлашувдаги мураккаб вазиятларни таҳлил этувчанлик қобилиятларини ўрганишга мўлжалланган.

Методика топшириқлари проектив характерга эга бўлиб, тўртта субтестга бириктирилган:

1. Мулоқот иштирокчисининг ҳиссиёти, фикри ва ниятларини тушуниш;
2. Новербал ҳулқ-атворни тушуниш;
3. Вербал экспрессияни тушуниш;
4. Шахслараро ўзаро таъсирлашувни таҳлил этиш.

Бундан ташқари, методикани татбиқ этишнинг доираси анчагина кенг. Уни бошқарув фаолиятида ходимлар билан самарали ишлашни таҳхис этиш, кадрлар танлашда уларнинг иш жойига

мослашуви муваффақиятларини башорат қилишда; педагогика соҳасида педагогик фаолият самарадорлигини прогноз қилишда қўлланилади. Методика 9 ёшдан катта болалар ва катталар билан ишлаш учун мўлжалланган бўлиб, танишиш ва йўриқномаларни ҳисобга олган ҳолда ўтказиш вақти 35-40 минутни ташкил этади. Методикадан асл натижаларни қўлга киритиш учун вақтни эътиборга олиш жуда муҳимдир.

Психологик етукликни илмий жиҳатдан ўрганиш жараёнини ташкил қилиш ва амалга оширишга қўйилган талаблар умумий тестология талаблари доирасида бўлади. Шунинг учун бевосита психологик етукликни психодиагностика усуллари билан ўрганишга қўйилган талаблар, бундай фаолиятнинг ўзига хос эътиборталаб жиҳатлари юзасидан фикр юрита олиш учун талабаларнинг ижтимоий интеллекти билан боғлиқ масалаларни ҳисобга олишни тақозо қилади.

Талабанинг ижтимоий интеллекти уларнинг психологик етуклигини таъминловчи асосий компонентлардан ҳисобланади. Шу муносабат билан талаба психологик етуклик компонентларининг ижтимоий интеллектини ўрганиш натижаларини таҳлил этамиз.

Талабаларнинг психологик етуклиги учун фақат ақлий интеллектнинг ўсиши етарли эмас. Ҳар бир талаба мутахассис сифатида шаклланишида ўз соҳаси учун керакли билим, кўникма ва малакаларни ўзлаштиришга қобилиятли субъект бўлибгина қолмай, у ижтимоий муносабатларга мослашувчан, бошқаларнинг кечинмаларини ҳис эта оладиган, уларга ўз таъсирини ўтказувчи, муносабатларга киришимли, ўз хатти-ҳаракатларини бошқаларга мослаштира оладиган психологик етук шахс бўлишини ҳам тақозо этиши масаласи кўндаланг бўлиб қолди.

Психологик етуклик аспектлари кўп бўлиб, улар ўзларини ҳар хил кўринишда намоён этади. Таъкидлаш керакки, талабаларнинг ижтимоий интеллекти мезонларини босқичлар бўйича ўрганишга ҳаракат қилганимизда бир қатор ижобий, илмий маълумотлар қўлга киритилди.

Биз тадқиқотимизда талабаларнинг нафақат жинсига, балки уларнинг ёш хусусиятларига ҳам катта эътибор қаратдик.

Талабаларда ижтимоий интеллектнинг ёш билан боғлиқ психологик жиҳатларига таъриф беришда Дж.Гилфорд методикасининг натижаларига суяниб иш кўрдик. Методика бўйича талабалар 4 та субтестни ечдилар ва ҳар бир субтест(омил)га тах. 5 балл, min. 0 балл қўйиб чиқилди. Шундан сўнг ҳар бир субтест бўйича йиғилган балларнинг умумий йиғиндиси топилди.

Биз шуни ҳисобга олган ҳолда талабаларнинг психологик етуклигининг аспекти сифатида ижтимоий интеллектини ҳам диагностика қиламиз ва унинг динамикасига ҳам эътибор қаратамиз. Қуйида (3.3.1-жадвал) тадқиқот натижалари шарҳига эътибор қаратамиз.

3.3.1-жадвал

Талаба психологик етуклик компонентларининг ижтимоий интеллект кўрсаткичлари

№	Ижтимоий интеллект субтестлари компонентлари	М	σ
1.	Мулоқот иштирокчисининг ҳиссиёти, фикри ва ниятларини тушуниш	3,18	0,59
2.	Новербал хулқ-атвори тушуниш	3,30	0,86
3.	Вербал экспрессияни тушуниш	2,89	0,62
4.	Шахслараро ўзаро таъсирлашувни таҳлил этиш	2,79	0,95

Талаба психологик етуклигини белгилашда ижтимоий интеллектнинг ўрни масаласини ўрганишда Дж.Гилфорд методикасидан фойдаландик. Ушбу методика субтестлари талаба психологик етуклигининг баъзи қирраларини ёритишга хизмат қилади. Психологик етуклик тушунчасининг мазмуни ва методиканинг хусусиятидан келиб чиқадиган бўлсак, талабаларнинг мулоқотга ва ижтимоий шароитга мослашувчанликка

қобилиятлилиги ҳамда инсонларни идрок этиш, улар билан мулоқотга киришимлилигидаги интеграллашган интеллектуал қобилияти ўртача даражали қийматни ифодаламакда. Демак, талабалар таълим жараёнида психологик етуклик сифати бўлган ижтимоий интеллектни ривожлантириш масаласига доимо эътибор қаратишлари лозим бўлади. Уларнинг ижтимоий интеллектини ифодаловчи мезонлардан “Мулоқот иштирокчисининг ҳиссиёти, фикри ва ниятларини тушуниш” бўйича (3.18 ± 0.59) ўртача кучли даражани намоён этди. Бу талабаларнинг одамлар билан муносабатни олдиндан башоратлашга, турли воқеа-ҳодисаларнинг боришини тахминлашга лаёқатлари бўлсада, аммо яққол тараққий этмаганини кўрсатади. Шунинг учун уни ривожлантириш лозим деган хулосани беради. Талабалар ушбу субтестни юқори даражада ечган тақдирда нотаниш инсонларнинг фотосуратига қараб, унинг кимлиги, ички кечинмалари ҳақида батафсил тавсиф бера олардилар. Аммо, талабалар ижтимоий интеллектининг бу жабҳаси ўртачадан юқорироқ кўрсаткични кўрсатмокда.

Талабаларда психологик етуклик ривожланишида новербал хулқ-атворни тушуниш муҳим аҳамиятга эга. Улардаги ушбу новербал хулқ-атворни тушуниш бўйича кўрсаткичлар ҳам ўртачадан (3.30 ± 0.86) юқори қийматга эга бўлган. Бу эса талабалар ўзларини фаол ижтимоий муҳитга тайёрлашга, новербал сигналлар бўйича сезгирликка, одамларнинг новербал мулоқотлари ёрдамида, танасининг ҳолати, мимикаси ва хатти-ҳаракатларига кўра баҳолаш кўнимкмалари борлигидан далолат беради. Бу кўнимкмалар борлиги талабаларкучлироқ ҳис қилган ҳолда ўзларидаги ушбу сифатни юқорироқ даражада шакллантиришга эришсалар, у ҳолда бу уларнинг фаол, стеник, чуқур рефлексияга, мулоқотда инсонларнинг эмоционал ҳолатларига нисбатан сезгирликка, ўзларининг ҳис-туйғуларини ҳам тушунишга мойилликлари ортишини билдиради.

Талабаларнинг методикадаги қолган иккита субтест кўрсаткичлари, яъни вербал экспрессияни тушуниш (2.89 ± 0.62), шахслараро ўзаро таъсирлашувни таҳлил этиш (2.79 ± 0.95) бўйича ўртачага яқинлигидан талабалар ижтимоий интеллектининг ушбу

жабҳалари ҳали ўртача даражада ҳам ривожланмаганлиги маълум бўлади. Бу эса, талабалар психологик етуклик қирраларининг тўлиқ ривожланмаганлигидан далолат беради.

3.3.2-жадвал

Талаба психологик етуклик компонентлари ижтимоий муносабатларининг корреляцион боғлиқлик кўрсаткичлари

Шкалалар	Мулоқот иштирокчисининг хиссиёти, фикри ва ниятларини тушуниш	Новербал хулқ-атворни тушуниш	Вербал экспрессияни тушуниш	Шахслараро ўзаро таъсирлашувни таҳлил этиш
Мулоқот иштирокчисининг хиссиёти, фикри ва ниятларини тушуниш	I	0,401*	0,330	0,568**
Новербал хулқ-атворни тушуниш		I	0,346	0,610**
Вербал экспрессияни тушуниш			I	0,332
Шахслараро ўзаро таъсирлашувни таҳлил этиш				I

Изоҳ: * $p < 0.05$; * * $p < 0.01$

Илмий тадқиқотимизнинг мақсади талаба-ёшларда психологик етукликнинг ижтимоий-психологик томонларини илмий жиҳатдан асослаш ва амалда синаб кўришга қаратилган. Бунинг учун талабаларнинг ижтимоий интеллектини баҳолашга хизмат қилувчи тест мезонлари ёрдамида уларнинг компонентларининг ўзаро корреляцион муносабатларини таҳлил қилдик.(3.3.2-жадвал). Талабаларнинг ижтимоий интеллект компонентлари орасида ижобий корреляцион муносабатлар кузатилмоқда. Ўртача қиймат бўйича тахлилимизда талабалардаги “мулоқот иштирокчисининг ҳиссиёти, фикри ва ниятларини тушуниш” ва “новербал хулқ-атвори тушуниш” бўйича ўртачадан юқори кўрсаткичларга эгаликларини корреляцион муносабатлар тасдиқлади ($r=0.401, p<0.05$). Яъни, талабалар шахслараро муносабатда интеллектуал қобилиятлари бирлигида умумий муҳитни, суҳбатдошларнинг хатти-ҳаракатлари, шахсий фазилатларини, кечинмаларини баҳолаш имкониятлари ўзаро қонуният жиҳатидан боғлиқлиги тасдиқланди. Психологик етук даражасига эришиш талабанинг салоҳияти, ишчанлик қобилияти, ақлий ва ижодий фаолияти маҳсулдорлигига боғлиқ бўлиб, барча талабалар тараққиёт чўққисига эришади, деган маънони англатмайди. (3.3.2-жадвал).

Талабалар ҳаёти ва фаолиятида муваффақиятга эришиш учун “мулоқот иштирокчисининг ҳиссиёти, фикри ва ниятларини тушуниш” қобилиятларини ўстириб борсалар, “шахслараро ўзаро таъсирлашувни таҳлил этиш”да ҳам муаммоларга дуч келмасликлари илмий жиҳатдан исботини топмоқда($r=0.568, p<0.01$). Новербал хулқ-атвори тушуниш қобилиятини ривожлантириш орқали “шахслараро ўзаро таъсирлашувни таҳлил этувчанликни камол топтиришлари мумкин экан ($r=0.610, p<0.01$). Психологик етуклик компонентлари билан ижтимоий интеллект миқдорларининг боғлиқлиги ҳам шахснинг психологик етилишида аҳамият касб этиши табиий.

Талабаларни психологик жиҳатдан етук шахслар қилиб вояга етказиш жараёнида жинсий фарқлар бўлиши эҳтимол. Бу эса, муаммонинг жинсга муносабатини ўрганишни ҳам тақозо қилади.

Шунга кўра, биз талаба қизлар ва йигитларнинг жинси бўйича кўрсаткичларини ўрганишга ҳам эътибор қаратдик. Бу эса, психологик етуклик даврида ижтимоийинтеллектни ривожланганлик ҳолатининг жинсий тафовутланишидаги фарқларни баҳолашга олиб келди (3.3.3-жавдал).

3.3.3-жавдал.

Талаба қизларда психологик етуклик компонентларининг корреляцияси

Шкалалар	Мулоқот иштирокчисининг ҳиссиёти, фикри ва ниятларини тушуниш	Новербал хулқ-атвори тушуниш	Вербал экспрессияни тушуниш	Шахслараро ўзаро таъсирлашувни таҳлил этиш
Мулоқот иштирокчисининг ҳиссиёти, фикри ва ниятларини тушуниш	I	0,620*	0,578*	0,718**
Новербал хулқ-атвори тушуниш		I	0,331	0,628*
Вербал экспрессияни тушуниш			I	0,289
Шахслараро ўзаро таъсирлашувни таҳлил этиш				I

Изоҳ: * $p < 0.05$; ** $p < 0.01$

Талаба қизлардаги ижтимоий интеллект мезонлари ўртасида умумий натижалар сингари корреляцион муносабатлар мавжуд бўлиб, уларда мулоқот иштирокчисининг ҳиссиёти, фикри ва ниятларини тушуниш новербал ($r=0.620, p<0.05$) ва вербал экспрессияни тушуниш ($r=0.578, p<0.05$), шахслараро ўзаро таъсирлашувни таҳлил этиш қобилияти билан ҳам ижобий

корреляцион боғлиқликни акс эттира олган ($r=0.718, p<0.01$). Биз талаба қизлар психологик етилиш доирасида ўзларининг ижтимоий интеллект бўйича маълум умумий кўникмаларига эга эканликларини, аммо уларни янада ривожлантириш лозимлигини таъкидлашга мойилмиз.

Энди талаба йигитларнинг ижтимоий интеллект мезонлари ўртасида ўзаро корреляцион боғлиқликни қуйидаги жадвал кўрсаткичлари ёрдамида таҳлил этдик (3.3.4-жадвал).

3.3.4-жадвал

Талаба йигитларнинг ижтимоий интеллект компонентлари корреляцияси

Шкалалар	Мулоқот иштирокчисин инг ҳиссиёти, фикри ва ниятларини тушуниш	Новербал хулқ- атворни тушуниш	Вербал экспресс ияни тушуни ш	Шахсларар о ўзаро таъсирлаш увни таҳлил этиш
Мулоқот иштирокчисининг г ҳиссиёти, фикри ва ниятларини тушуниш	I	0,368 *	0,501 *	0,158
Новербал хулқ- атворни тушуниш		I	0,138	0,330
Вербал экспрессияни тушуниш			I	0,080
Шахслараро ўзаро таъсирлашувни таҳлил этиш				I

Талаба йигитларнинг натижаларида эса, қизларникидан фарқли жиҳатлари кузатилиши эҳтимол. Таҳлилларимиз талаба йигитларда ҳам талаба қизларнинг натижаларига боғлиқ тарзда мулоқот

иштирокчисининг ҳиссиёти, фикри ва ниятларини тушуниш қобилиятлари новербал хулқ-атвори тушуниш ($r=0.368, p<0.05$) ва вербал экспрессияни тушуниш билан ($r=0.501, p<0.05$) тўғри корреляцион алоқадорликни намоён этди. Бундан кўринадикки, талабаларда психологик етилишнинг умумий муҳитига ва муносабатларга ўзларини тайёрлашда етарлича фаҳм-фаросат ва ақл-заковат бор, аммо талабалар уларни турмуш тажрибалари ҳамда касбий шаклланиш жараёнида ривожлантириб боришларига тўғри келади. Шакллантирувчи экспериментимизда шу жиҳатларни ҳам ривожлантиришга диққатимизни қаратдик. Таълим-тарбия жараёнида талаба йигитларнинг ўз устларида ишлашлари, ижтимоий интеллектни характерловчи фазилатларни шакллантиришни ортга қолдирмасликлари лозим бўлади. Талаба йигитларнинг ижтимоий интеллект кўрсаткичларидан кўринадикки, мулоқот шароитидаги талабаларнинг атрофдагиларга нисбатан муносабатида интеллектуал жиҳатдан компетентли бўлган муомалани намоён эта олишлари уларнинг психологик етуклигида ҳам катта аҳамият касб этар экан.

Бизнинг тажрибамизда ҳар икки жинс талабаларида психологик етилиш даврида мулоқот иштирокчисининг ҳиссиёти, фикри ва ниятларини тушуниш, новербал хулқ-атвори тушуниш мезонлари бир-бири билан боғланишни ифодалагани сингари ижтимоий интеллект билан ҳам ижобий ҳамда тўғри корреляцион боғлиқликни акс эттира олди (3.3.4-жадвал).

Талабалар психологик етуклик компоненти бўлган ижтимоий интеллект натижаларининг ўсиш ҳолати тўртинчи босқичда яққолроқ ифодаланишини кўрсатди. Бундан кўринадикки, психологик етукликни таъминлаш учун аниқ ижтимоий психологик тадбирлар билан бир қаторда талабаларнинг ўзлари шахсий сифатлари юзасидан мустақил изланиш олиб боришлари ҳам зарур.

3.4. Талабалар психологик етуклик компонентларини ривожлантиришнинг самарадорлиги

Тадқиқотимизда олий таълим муассасаларида талабалар психологик етуклик компонентларини ривожлантириш борасидаги ишлар ўзининг психологик моҳиятига кўра қуйидаги босқичларда амалга оширилди:

1-босқич. Талабаларда психологик етуклик компонентлари ривожланганлик даражаси аниқланди. Бунинг учун талаба ёшларга махсус тест батареялари ва анкета сўровномалари тақдим этилди, суҳбатлар ўтказилди, кузатиш ишлари амалга оширилди.

2-босқич. Талабаларга психологик етуклик компонентлари ҳақида назарий маълумотлар берилди.

3-босқич. Ишлаб чиқилган махсус психотренинг дастури асосида талабалар психологик етуклик компонентларини ривожлантириш тажриба-синовидан ўтказилди.

4-босқич. Тажриба-синов ишлари натижалари умумлаштирилди. Ушбу натижалар “Стъудент-Фишер” критерийсини қўллаб математик-статистик таҳлил этилди.

Олий таълим муассасаларида дарсдан ташқари вақтларда талабаларда психологик етуклик компонентларини ривожлантириш, уларда самарали мулоқот қуриш, ўзини-ўзи бошқариш, ўзини-ўзи фаоллаштириш, психологик етуклик бўйича мавжуд тажрибалардан фойдаланган ҳолда “Талабалар психологик етуклик компонентларини ривожлантириш” махсус тренинг курс дастурини ишлаб чиқдик.

Ушбу махсус тренинг курсида талабалар ижтимоий психологик етуклигининг асосий компонентлари бўлган масъулиятлилик, ижтимоий интеллект ва ўзини англаш каби психологик сифатларини ривожлантирдик. Тадқиқот натижаларига мувофиқ махсус психотренинг машғулотлари 72 соатга режалаштирилди. Бунда талабаларнинг масъулиятлилик, ижтимоий интеллект ва ўзини ўзи англаш сифатлари махсус назарий машғулотлар ва психотренинглар орқали ривожлантирилди.

Талабалар психологик етуклигини ривожлантиришнинг психологик механизмларининг илмий-методик таъминотини такомиллаштириш бўйича олинган илмий натижалар асосида: таълим жараёнида талабанинг психологик етуклик компонентларининг ривожланишида типлар ва услублар намоён бўлишини, бунда талабалар психологик етуклик компонентлари: масъулиятлилиқ, ижтимоий интеллект, ўзини ўзи англаш ва тафаккурини оригиналлик, эгилувчанлик, аниқлик ва тезкорлик хусусиятларини ривожлантирувчи назарий маълумотлар негизидаги психотренинг дастури шакллантирилди ва амалда татбиқ этилди. Дастур келажакда махсус курс сифатида битирувчи курс талабаларининг касбий ва психологик етуклигини таъминлашга ҳам хизмат қилади.

Тадқиқот учун танлаб олинган методика (“Ижтимоий интеллект” тести)лари орқали аниқловчи синовлар ўтказилди. Психологик феноменларни акс эттирувчи психотренинг материаллари тайёрланди.

“Талабалар психологик етуклик компонентларини ривожлантириш” махсус тренинг курси РЕЖАСИ

№	Махсус психотренинг йўналишлари	Кутилаётган натижа	Ўтказиш оралиғи	Ажратилган соат
I. Масъулият				
	Ижтимоий масъулият – жамият равнақига ҳисса қўшишга ундовчи назарий машғулотлар ва тренинглар	Хулқ-атворнинг ижтимоий нормалари га риоя қила олиш;	Ҳафтада бир марта	12 соат

	Ижтимоий масъулият оширувчи тренинглар	Ўзи ва яқинларига ғамхўрлик қилиш киритилди.	Ҳафтада бир марта	12 соат
	Масъулиятли мустақилликни оширувчи тренинглар	Ўзига масъулиятни олиш ва масъуллик;	Ҳафтада бир марта	12 соат
II. Ижтимоий интеллект				
	Ижтимоий муҳитга мослашувчанлик (назарий машғулот)	Мулоқот иштирокчисин инг ҳиссиёти, фикри ва ниятларини тушуниш	Ҳафтада бир марта	12 соат
	Ижтимоийла шув психотренин ги	Инсон шахсини шакллантирувч и табиий ва ижтимоий муносабатлар тизими, ижтимоий интеллект, ҳаёт тарзи ва шахслараро муносабатлар каби омилларнинг бир-бирига мувофиқ	Ойида икки марта	6 соат

		келиши ва бойиб боради.		
III. Ўзини ўзи англаш				
	Ўзликни англашга ундовчи назарий машғулот ва тернинг	Талабанинг ўз- ўзини англашни такомиллашув и орқали психологик етуклини шакллантириш	Ҳафтада бир марта Ўз-ўзини англаш шахснинг фазилатига айланиши учун муайян давр, вақт, муддат талаб қилинади, талабалар билан дастурий тадбир- чоралар ўтказиш орқали кўзланган мақсадга эришиш мумкин.	12 соат
	Ўз-ўзини бошқаришга ундовчи тренинглари	Тез ўзгарувчан ҳаётий вазиятларга мос ҳолда ўзини бошқара олади;		6 соат

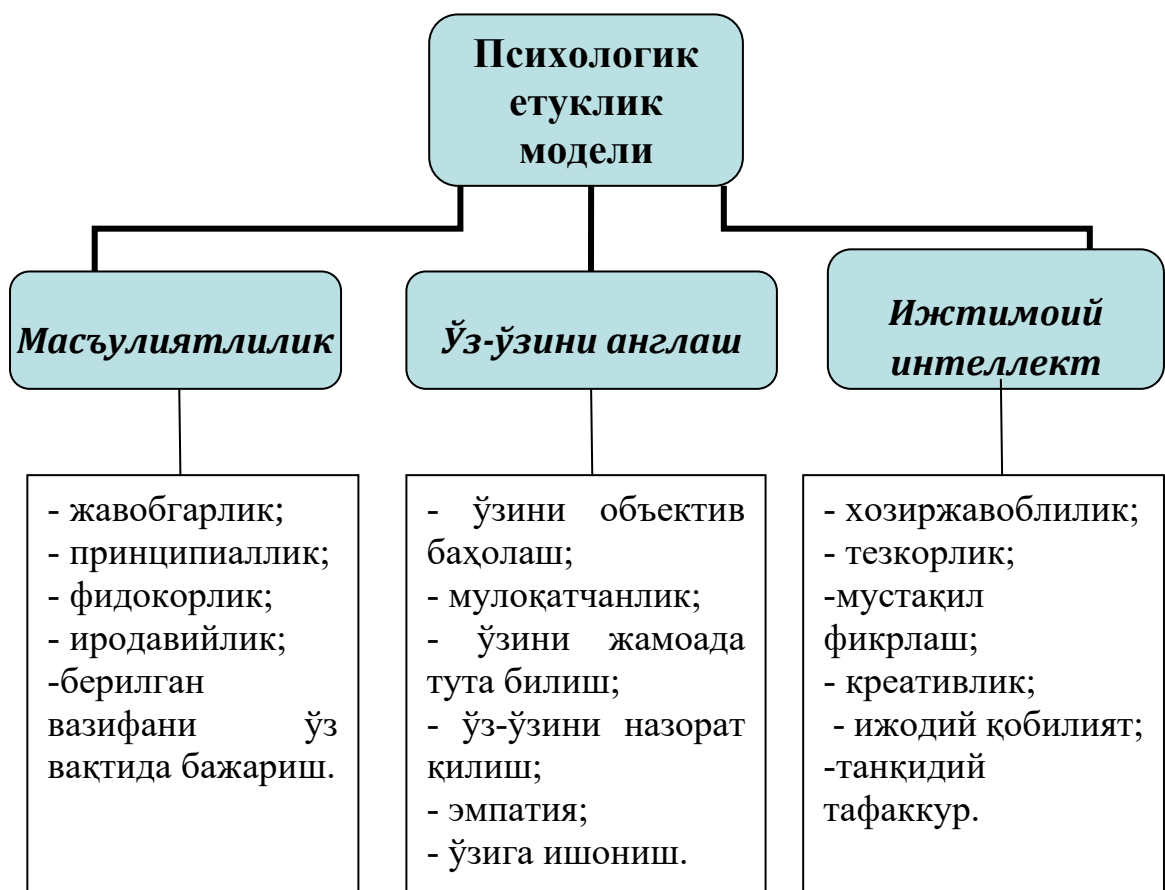
		- ҳаётий муаммоларни ҳал этишда ўз билими, малакалари ва кўникмаларини қўллай олади		
	Жами соатлар		Машғулотлар ҳафтасига 4 соатдан ташкил этилиб, 6 ойга мўлжалланган	72 соат

Таълим жараёнида талабанинг психологик етуқлигини яхлит ҳолда шакллантиришда қуйидаги ҳолатларга эътибор қаратилди:

- талабанинг онги, ҳис-туйғуси, хулқига махсус психотренинглар орқали таъсир этиш;
- талабанинг ташқи таъсир асосида ўз-ўзини тарбиялаши;
- талаба етуқлиги билан боғлиқ барча соҳаларнинг ўзаро алоқаси;
- талабанинг ижтимоий етуқлигини шакллантиришда ақлий, ахлоқий, ижтимоий ва бошқа таркибий қисмларнинг уйғунлигига эришиш;
- талаба психологик етуқлигини шакллантириш жараёнининг тизимлилиги.

Ижтимоий тарбия аниқ мақсадга йўналтирилган бўлиб, у талаба шахсини шакллантириш ва ривожлантиришни назарда тутди. Талабанинг психологик етилиши учун уни ақлий, ахлоқий, эмоционал, жисмоний ривожлантириш, ижодий қобилиятини намоён этиши учун имконият яратиш, унда психологик етуқлик

сифатларини таркиб топтириш мақсадга мувофиқдир. Юқоридаги фикрларни жамлаган ҳолда психологик етукликка изоҳ беришни лозим деб топдик. Демак, шахснинг психологик етуклиги бу- шахснинг ақлий, ахлоқий, эмоционал, жисмоний ривожлантириш, ижодий ва касбий қобилиятини намоён этиши, шахсий камолотга эришишга имкон берувчи ўз-ўзини англаш ва масъулият ҳамда ижтимоий интелектнинг комплекс ифоланишидир. Талаба шахснинг ижтимоий-психологик етуклиги таълим-тарбия жараёнида орттирилган билим, кўникма ва малакалар, ўз устида ишлаш, ҳаётий тажриба ва махсус ташкил этилган ҳамда мақсадга йўналтирилган табдирлар йиғиндиси ҳисобланади. Тадқиқотимиз доира олиб борилган таҳлил натижасида “Психологик етуклик модели” ишлаб чиқилди ва уни куйидаги расмда кўришимиз мумкин (1-расм).

1-расм. Психологик етуклик модели

Биз талабалар психологик етуклик компонентларининг ривожланганлик даражасини ўрганишда уларнинг ички ва ташқи имкониятларидан фойдаландик. Ўз навбатида бу ҳолат талабалар психологик етуклик компонентларини ривожлантиришга ёрдам берди. Ички имкониятлар талабаларнинг ёш ва психологик хусусиятлари, уларнинг мулоқот иштирокчисининг ҳиссиёти, фикри ва ниятларини тушуниш, новербал хулқ-атвори тушуниш, вербал экспрессияни тушуниш, шахслараро ўзаро таъсирлашувни таҳлил этишлари юзасидан ички талаблар киритилиб, уларнинг ўз атрофларидаги кишиларни, ўз-ўзини англаши, уларни тушуна бориши асосида психологик етуклигига ички бир йўналиш беришдан иборатдир.

Ташқи омиллар олий таълим муассасаси фаолиятида оила, маҳалла ва бошқа муассасалар билан алоқа боғлаш вазифасидан иборат бўлди.

Тажриба-синов давомида ўғил болаларнинг олий таълим муассасасида ижтимоий-гуманитар фанлар асосида ҳамда ижтимоий фаолиятда ўзларини баҳолай олиш, ўзларини бошқара билиш билан чекланиб қолмай, ўзларининг психологик етилишлари зарурлигини ҳам тушуниб олдилар. Талабанинг ҳаёт ва фаолиятида муваффақиятга эришиш мақсадига мувофиқ саъй-ҳаракатларини йўналтириш учун етукликка интилиш ҳис-туйғуларини такомиллаштиришга, ўзига-ўзи буйруқ бериш, ўзини-ўзи такомиллаштириш, ўзини-ўзи баҳолаш, ўзини-ўзи назорат қилиш, ўзини-ўзи бошқариш, ўзига-ўзи таскин бериш, ўзини-ўзи қўлга олиш кўникмаларига эътибор қилиш зарурдир. Тавсия этилган психотренинг дастури мазмуни ва воситалар талабалар психологик етуклик компонентларини ривожлантиришга қаратилди.

Талабанинг ўз олдига қўядиган мақсади - ўзликни англашнинг муваффақиятли ривожланишини таъминловчи энг муҳим омиллардан бири. Шунинг учун талабага ўз олдига мақсад қўйиш ва унга эришишни ўргатишда қуйидагиларга эътибор қилиш лозим: талабани кундалик аниқ вазифалар(кун тартиби)ни бажариш, ўз вақтини режалаштириш, уйқу олдидан кунга якун ясаш, кун сўнгида

ўз-ўзига ҳисоб бериш, кундалик юритишга ўргатиш, мулоқот иштирокчисининг ҳиссиёти, фикри ва ниятларини тушуниш, шахслараро ўзаро таъсирлашувни таҳлил этишни, ўзликни тезроқ англаш ва ўз-ўзини бошқариш кўникмаларини эгаллашга ўргатиш.

Талабалар психологик етуклик компонентларини ривожлантириш бўйича тажриба-синов натижалари қуйидагича бўлди (3.4.1 - жадвал):

3.4.1-жадвал

Талабалар психологик етуклик компонентларини ривожлантириш мезонлари

Мезонлар	Талабалар сони – 275 нафар			
	Тажриба гуруҳи $n_1 = 140$		Назорат гуруҳи $n_2 = 135$	
	Қуйи		Қуйи	
	т/а (%)	т/с (%)	т/а (%)	т/с (%)
Мулоқот иштирокчисининг ҳиссиёти, фикри ва ниятларини тушуниш	48	67	49	50
Ўз-ўзини баҳолай олиши	42	58	41	46
Новербал хулқ-атвори тушуниш	35	46	34	40
Вербал экспрессияни тушуниш	55	74	53	60
Шахслараро ўзаро таъсирлашувни таҳлил этиш	58	75	58	66
Қийин вазиятлардан чиқишга тайёрлиги	60	74	59	60

Инсонларга нисбатан хурмат	53	70	52	55
Ўзини-ўзи фаолаштириш	49	63	48	54

Изоҳлар: т/а – тажрибадан аввал, т/с – тажрибадан сўнг.

Демак, талабалар психологик етуклик компонентларини ривожлантиришда биз тавсия этган иш мазмуни, ўқув курси дастури, метод ва воситалар ўзини оқлади. Буни биз қуйидаги статистик маълумотлардан кўрсак бўлади.

Талабалар психологик етуклик компонентларини ривожлантириш бўйича тажриба-синов натижасида қуйидагилар намоён бўлди. Қулланилган психотренинг самарадорлиги тажриба-синов ва назорат гуруҳларида олинган натижаларни таққослаш йўли билан аниқланди. 3.4.1. жадвалда психотренингдан олдин ва психотренингдан кейин талабалар психологик етуклик компонентларини ривожлантириш мезонлари ўз аксини топди. Махсус ишлаб чиқилган психотренинг дастури талабалар психологик етуклик мезонларининг ривожлантиришга қаратилган. Юқоридаги жадвал кўрсаткичларидан маълум бўлдики, ишлаб чиқилган психотренинг дастури ижобий таъсир этган. Натижада ҳар бир психологик етуклик шкаласининг ривожланиши 15-20 % ўзгаришни ташкил этган. Аммо, назорат гуруҳида ўзгариш деярли сезилмади. Чунки назорат гуруҳида психотренинг дастурлари асосида машғулотлар олиб борилмади.

Юқоридаги жадвал натижаларига асосланган ҳолда талабалар психологик етуклик компонентларини ривожлантиришга доир назорат натижаларини аниқлаш юзасидан тажриба боши ва якунидаги натижаларни аниқлаш бўйича тажриба ва назорат гуруҳларидаги ўзлаштиришларини математик-статистика методи ёрдамида таҳлил этдик. Шакллантиритувчи тажрибадан олдин эспериментга 502 нафар респондентлар жалб қиланган эди. Шакллантиритувчи эспериментга 140 нафар қуйи натижаларни кўрсатган респондентлар тажриба-синов гуруҳида ва 135 нафар назорат гуруҳида респондентлар танлаб олинди.

Масаланинг қисқача моҳияти қуйидагилардан иборат: бири талабаларнинг тажриба(психотренинг)гача билимининг ўртача баллари, иккинчиси эса талабаларларнинг тажриба (психотренингдан кейин) охиридаги билимининг ўртача баллари. Баҳолар нормал тақсимотга эга деб ҳисобланади. Бундай фараз ўринлидир, чунки нормал тақсимотга яқинлашиш шартлари содда бўлиб, улар бажарилади.

Юқоридаги жадвал асосида тажриба ва назорат гуруҳи ўзлаштиришлари самарадорлигини кўрсатувчи H_1 гипотеза ва унга зид бўлган H_0 гипотезани танлаймиз. Жадвалдан тажриба бошидаги тажриба ва назорат гуруҳларидаги натижаларни умумлашган ҳолда қуйидаги жадвалда акс эттирамиз:

3.4.2-жадвал

Тажриба-синовдан олдин ва кейин талабалар психологик етуклик компонентларини ривожлантиришга доир назорат натижалари

Муддат	Гуруҳлар	Талабала р сони	Ўзлаш - тириш дараж а-лари	Психологик етуклик		t
			%	X	σ	
Тажрибада н олдин	Тажриба гуруҳи	140	46	3,1	2,4	0,6 9
	Назорат гуруҳи	135	38	3,3	2,2	0,5 7
Тажрибада н кейин	Тажриба гуруҳи	140	63	4,8	3,1	0,7 1
	Назорат гуруҳи	135	40	4,0	3,3	0,5 3

3.4.2–жадвалда кўриниб турибдики, ўтказилган психотренинг натижасида тажриба гуруҳи талабаларида ўзлаштириш даражаси

46% дан 63% гача ошган. Бу эса ўз навбатида ўтказилган психотренинг самарли эканлигини кўрсатади.

3.5. Талабаларни ўзлигини англаш ва ўз-ўзини бошқаришга ўргатишга қаратилган тажриба-синов ишларининг натижалари

Талабалар психологик етуклик компонентларини ривожлантириш мезонларидан энг муҳими ўзлигини англаш ҳисобланади. Биринчи ёндашишга кўра, ўзини-ўзи англаш жараёни вужудга келишининг бош сабаби-инсон билан жамият ўртасидаги муносабатнинг ўзаро номутаносиблигидир.

Талабанинг ўз-ўзини англаш жараёни миллий ўзлигини англаш билан узвий боғлиқ бўлиб, муайян вақт, муддат ўтишини, яъни маълум даврни тақозо этади. Талабада ўз-ўзини англаш бешта таркибдан иборат бўлган ўта мураккаб жараён ҳисобланиб, унинг таркибларини бирин-кетин англаш имкониятига эга эмас. Чунки инсонда ўзининг ҳаёти ва фаолияти ютуқлари, нуқсонларини, хулқ-атвор кўникмаларини, ақл-идрок даражаларини, ички имконият

захираларини, қадрият ҳамда маънавият кўрсаткичларини оқилона баҳолашга қурби етишмайди. Шахсда танқид ва ўз-ўзини танқид, баҳолаш ва ўз-ўзини баҳолаш, текшириш ва ўз-ўзини текшириш, назорат қилиш ва ўз-ўзини назорат қилиш, бошқариш ва ўз-ўзини бошқариш, такомиллаштириш ва ўз-ўзини такомиллаштириш, ривожлантириш ва ўз-ўзини ривожлантириш мутаносиблиги мақсадга жавоб бераолмайди. Индивидуал ва ижтимоий онгнинг тобора ривожланиб бориши мазкур мутаносибликни амалга оширишни таъминлайди, бу эса муайян муддатни талаб қилади.

Талаба ўз-ўзини англаш жараёнида фикрлашни кўпинча реалликдан бошлайди, ҳозирги ва фавқулоддаги ҳолатни таҳлил қилади, шахсий имконияти билан таққослайди, маълум мезон ёки намуна, ибрат танлаб, унга тенглашишга интилади. Кейинчалик эса, келажак, истиқбол режалари уни қизиқтиради, ўзининг нималарга қодирлиги юзасидан мулоҳаза юритади ва бу борада муайян қарор қабул қилишга эришади, лекин унинг тўғрилиги ёки оқилоналигига шубҳаланади. Уни бир неча марта таҳлил қилиш, қиёслаш, унга ўзгартиришлар киритиш, янгилаш орқали бўлғуси “Мен”ига аниқлик киритади ва фаоллик механизмига айлантиради. Ўз-ўзини англашнинг бешта ркибий қисми бир текис инсоннинг маънавий дунёсига айланса, демакки, унда мукамаллик, баркамоллик даражаси вужудга келганлигидан далолатдир.

Ўз-ўзини англаш шахснинг фазилатига айланиши учун муайян давр, вақт, муддат талаб қилинади, шунинг учун талабалар билан дастурий тадбир-чоралар ўтказиш орқали кўзланган мақсадга эришиш мумкин.

Шунинг учун ҳам биз тадқиқотишимизда ва психотренинг дастурлари мазмунида юқоридаги ҳолатларга алоҳида этибор бердик. Яъни талабаларга ўзларининг ижобий хислатлари ва камчиликлари ҳақида ёзиб беришларини илтимос қилдик. Талабалар бизнинг уларни самимий тушунишга интилаётганлигимизни ҳис қилишди. Айни пайтда биз муҳим методик шартлар ҳақида ҳам келишиб олдик. Улар қуйидагилардан иборат:

-ўзини баҳолаш тўлақонли, самимий бўлиши керак;

- ўқитувчи ва барча талаба иштирокида бажарилиши лозим;
- аноним тарзда ҳам ёзилиши мумкин.

Олинган материал ишланганда ҳар хил ўнгдан чапга қараб 1 баллдан 7 баллгача берилди. Сўнг ҳар бир талабани берилган хислатлар бўйича гуруҳ мураббийлари, талабани яхши биладиган 2-3 ўқитувчи ҳамда 2-3 талаба-дўстлари эксперт сифатида баҳолашди. Талабалар гуруҳи бўйича умумий манзарани аниқлаш учун ўзини, ўзаро баҳолаш, экспертлар баҳосининг ўртача арифметик йиғиндиси ҳисоблаб чиқилди. Ўзини баҳолаш (а), ўзаро баҳолаш (в), эксперт баҳоси (с) тасвирланди.

Ўзини баҳолаш чизиғи тўлалигича 4 дан 6 баллгача ораликда ётибди. Номус – 5,5 балл, ўзгаларни тушуна билиш – 5,6 баллда акс этди. Энг паст баллар эса ўзини ўзи бошқаришга – 4,3 балл, меҳнатсеварликка – 4,4 балл қўйилди. Бироқ максимал ва минимал баллар ўртасидаги фарқ унчалик катта эмас – бор-йўғи 1,2 балл.

Тадқиқотни амалга ошириш жараёнида биз катталар томонидан маънавий ўзликни англаш ва ўз-ўзини бошқаришга ундовчи усулларни ишлаб чиқдик ва амалиётда синаб кўрдик. Маънавий ўзликни англашга, ўз-ўзини бошқаришга ундовчи барча усуллар ва йўллар шароитга қараб, талабанинг тарбияланганлик даражасига боғлиқ равишда фойдаланилади.

Шуни таъкидлаш керакки, ўзликни англаш ва ўз-ўзини бошқаришга ўргатиш педагогдан юқори маънавият ва билимдонлик, руҳий маълумот ва талаба шахсига чуқур самимий ҳурматда бўлишни талаб қилади. Бунда талабаларнинг дастлабки ақлий ва маънавий тарбияланганлик даражалари қуйидагича аниқланди:

-талабанинг англай олиш қобилиятини аниқлаш учун 2 балли баҳолаш тизими қўлланилди. Англаш кўникмасининг максимал баллари ҳиссий англаш (22 балл), фаолият (24 балл) ва ижтимоий (26 балл) билан белгиладик. Умумий 72 баллдан иборат.

$$n \geq 36 \geq n_1$$

Агар кўрсаткичлар 36 баллдан юқори бўлса, талаба вазиятни англай олади, акс ҳолда англай олмайди.

Англай олиш қобилияти С.Я.Батишев усулига асосланди ва уни қуйидагича белгиладик: N – сўровлар сони;

n – англай олиши ($n \geq 36$);

n_1 – англай олмаслик ($n \leq 36$);

K – ўртача умумий ўзлаштириш коэффициентлари;

K_n – англай олиш учун ўртача коэффициент;

K_{n1} – англай олмаслик учун ўртача коэффициент;

K_1 – дастлабки синов учун умумий ўзлаштириш коэффициентлари;

K_2 – педагогик таъсирдан кейинги якуний ўзлаштириш коэффициентлари;

P – сўровларнинг умумий фоизи;

P_n – англай олиш учун умумий фоиз;

P_{n1} – англай олмаслик учун умумий фоиз;

P_{n2} – иккиланувчи умумий фоиз;

C – талаба сони;

Юқоридаги натижалардан кўриниб турибдики, тажриба гуруҳига қўшимча назарий, амалий маълумотлар берилиб, психотренинг тадбирлар ўтказилгандан сўнг натижалар ижобий томонга кескин ўзгарганлиги маълум бўлди.

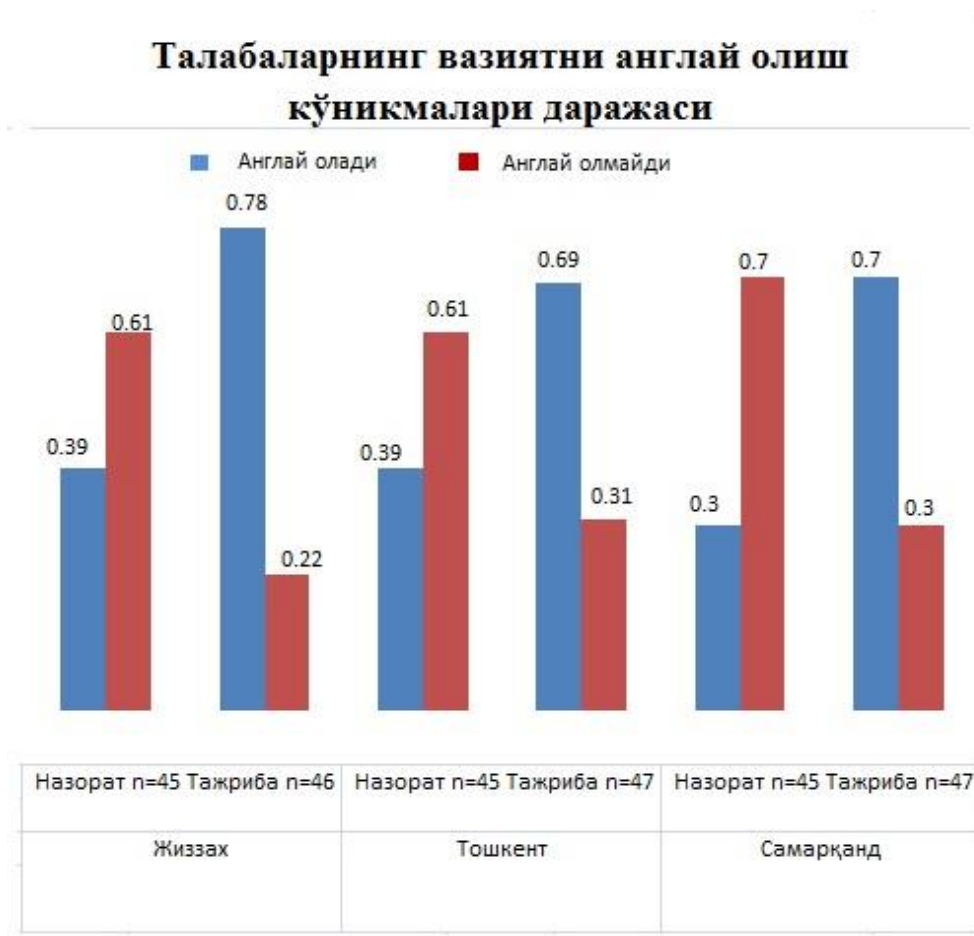
3.5.1-жадвал

Талабаларнинг вазиятни англай олиш кўникмалари даражаси

Гурухлар Жавоблар	Жами талаба сони 275 нафар					
	1-тажриба		2-тажриба		3-тажриба	
	91		92		92	
	Назорат $n=45$	Тажриба a $n=46$	Назорат $n=45$	Тажриба a $n=47$	Назорат $n=45$	Тажриба a $n=47$
	K^1_n	K^1_n	K^2_n	K^2_n	K^3_n	K^3_n
Англай олади	0,39	0,78	0,39	0,69	0,3	0,70
Англай олмайди	0,61	0,22	0,61	0,31	0,7	0,30

Изоҳ: Ушбу жадвалдаги 1 – тажриба ЖизДПИ, 2 – тажриба ТДПУ, 3-тажриба СамДУ талабалари билан ўтказилди.

3.5.1.- жадвалдан кўриниб турибдики, талабаларнинг вазиятни англай олиш кўникмалари ривожининг детерминатори ҳисобланган асосий омиллар ва шарт-шароитлар (ижтимоий, психологик ва яшаш муҳит)ига боғлиқ. Талабанинг шахсининг яхлит, мукаммал тузилишининг асосий таркиблари, уларнинг ўзаро алоқалари, шахсининг ташқи таъсирларга жавоби, муносабати, тараққиёт жараёнида уларнинг мустақил равишда такомиллашуви сингари омилларга боғлиқ. Махсус ишлаб чиқилган психотренинг дастурлари асосида таъсир ўтказилган тажриба гуруҳи талабалари юқори, назорат гуруҳи - паст ўзлаштириш кўрсаткичларига эга бўлишган.

Биз ўзини-ўзи англаш муаммосини тадқиқ этишда асосий диққат-эътиборни, энг аввало, субъектга, яъни инсонга-шахсга қаратиш мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз. Ушбу фикрни бошқача сўз билан ифодалаянда, ўзини-ўзи англашни шакллантиришнинг манбаи онг ва ундаги зиддият бўлмасдан, балки инсоннинг таркиб топиши ва ривожланиш жараёнлари саналади.

Учинчи боб бўйича хулосалар

Олий таълим муассасаларида ўтказилган тажриба-синов ишлари биз назарда тутган муаммони ҳал этишга ёрдам берди. Талабаларда психологик етуклик компонентларининг ижтимоий интеллект мезонлари бошқа кўрсаткичлар билан бир қатор ижобий муносабатни ҳосил қила олди. Бунда мулоқот иштирокчисининг ҳиссиёти, фикр ва ниятларини тушуниш қобилиятига эгалик ўзини ўзи англашнинг ўсишини ҳамда уларнинг касбий ва психологик етуклигида ўз-ўзини намоён этганлигидан далолат беради.

Жумладан:

-ҳар икки жинс талабаларида ижтимоий интеллектнинг мулоқот иштирокчисининг ҳиссиёти, фикри ва ниятларини тушуниш, новербал хулқ-атвори тушуниш мезонлари бир-бири билан боғланганлиги сингари ўзини ўзи англаш билан ҳам ижобий ҳамда тўғри корреляцион боғлиқликни акс эттирди;

-таҳлилларимизнинг кўрсатишича, талаба йигитларда ва талаба қизларнинг натижаларига боғлиқ тарзда мулоқот иштирокчисининг ҳиссиёти, фикри, ниятларини тушуниш қобилиятлари новербал хулқ-атвори англаш ҳамда вербал экспрессияни аниқ тасаввур этиш билан тўғри корреляция намоён бўлди;

-талабаларда психологик етуклик компонентларидан бири, яъни ўзликни англаш ва ўз-ўзини бошқаришга ўргатишнинг асосий вазифаларидан бири ўсиб келаётган ёш авлоднинг маънавий онги ва ахлоқини шакллантиришнинг махсус психотренингларидан унумли фойдаланиш ва уларни фаоллаштиришдан иборатдир;

-талаба ёшларнинг психологик етуклик компонентлари табиатини белгиловчи мезонлар ижтимоий мезонларга нисбатан ўзаро корреляцион боғлиқликларни яққолроқ ҳосил қилган бўлиб, улар субъектнинг жинсий тафовутларига кўра фарқланишга эга;

-талаба ёшларнинг вербал экспрессияни тушуниш қобилиятига мойилликлари - уларнинг тушунчаларни муҳим белгиларига кўра фарқлаш, яъни мантикий хулосалаш қобилиятлари меъёردа ривожланганлиги, шу билан бирга, талабаларнинг таҳлил этишга лаёқати бўйича тушунчаларнинг муҳим белгиларига кўра фарқлаш, яъни мантикий хулосалаш қобилиятларида сустрлашув кузатилди;

-талабаларда эмпатияга қобилиятлилиқ бир текисда ривожланмаган бўлиб, барча босқичларда ўзига хосдир: биринчи босқичларда эмоционаллик билан идентификациялашув; иккинчи босқичларда эса эмоционаллик билан сидқидиллик; учинчи босқичларда рационаллик, интуитивлик ва идентификациялашув; тўртинчи босқичларда эса рационаллик, эмоцияга мувофиқлашув ва идентификация каналлари шаклланган;

-талабаларнинг шахслараро муносабатларида интеллектуал қобилиятлари бирлигида ижтимоий муҳитни, суҳбатдошларни хатти-ҳаракатлари, шахсий фазилатларини, кечинмаларини баҳолаш имкониятлари қонуният жиҳатидан боғлиқлиги тасдиқланди;

-ижтимоий интеллект компонентларидан - мулоқот иштирокчисининг ҳиссиёти, фикр ва ниятларини тушуниш қобилиятига эғалиқ умумий интеллектнинг ўсишига ҳам, мураккаб мантикий муносабатларни тушунишга ҳам ижобий таъсир кўрсатиб, тушунчаларнинг муҳим ва номуҳим жиҳатларини фарқлай олиш, ахборотларни кўриш орқали қайта ишлаш имкониятларининг ўсишига олиб келиб, уларнинг касбий ва шахсий камолотида психологик етукликнинг ривожланганлигидан далолат беради;

-психологик етукликнинг асосий компонентларидан бир иижтимоий интеллект натижаларида жуда кўп корреляцион муносабатларнинг гувоҳи бўлдиқ. Жумладан, биринчи омил билан иккинчи ва учинчи омил ўртасида, иккинчи омил билан учинчи ва тўртинчи омил ўртасида, ва ниҳоят, учинчи омил билан тўртинчи

омиллар ўртасида корреляцион муносабатларни аниқлашга муваффақ бўлинди ($r=0.568$, $p<0.01$); ($r=0.610$, $p<0.01$); ($r=0.620$, $p<0.05$; $r=0.578$, $p<0.05$; $r=0.718$, $p<0.01$);

-талабалар психологик етуклигини ўрганишда фойдаланилган САТ методикаси шкалалари ўртасида ҳам корреляцион боғлиқлик аниқланди. Унга кўра талабаларнинг умумий кўрсаткичлари- “Вақтни идрок этиш” шкаласи “Хулқ-атворга эгилувчанлик” ($r=-0,557$, $p\leq 0,01$), “ўзини ўзи ҳурматлаш” ($r=-0,557$, $p\leq 0,01$), “ўзини ўзи қабул қилиш” ($r=-0,557$, $p\leq 0,01$), “муносабат” ($r=-0,557$, $p\leq 0,01$) шкалалари, қўллаб-қувватлаш шкаласи ҳисобида эса “қадриятларнинг йўналганлиги” (0,391), “хулқ-атвор эгилувчанлиги” (0,380), “сензитивлик” (0,256), “режасиз хатти-ҳаракатлар” (0,438), “ўз-ўзини ҳурматлаш” (0,455), “ўзини ўзи қабул қилиш” (0,483), “табиатни тасаввур қилиш” (0,198), “синергия” (0,180), “агрессияни қабул қилиш” (0,473), муносабат (0,488) ва қадриятга йўналганлик шаклланганда эса “ўзини ўзи ҳурматлаш” (0,412), “ўзини ўзи қабул қилиш” (0,137), “табиатни тасаввур қилиш” (0,223), “синергия” (0,364), “агрессияни қабул қилиш” (0,281), муносабат (0,488) ва бошқаларда ҳам ижобий корреляцион муносабат аниқланди.

ХУЛОСАЛАР

Инсоннинг бир қарашда кўз илғамас чуқур ички хусусиятлари айнан синовли вазиятларда юзага чиқади, уларнинг ривожланиш даражаси маълум бўлади. Аммо ҳаётнинг беҳато зарбалари ва узлуксиз имтиҳонларига муносиб тайёргарлик бўлмаса, яъни одам психологик жиҳатдан етукликнинг муайян даражаларига етмаса, тегишли вазиятларда оқилона йўл тута олмайди. Демак, психологик етуклик турли ҳаётий вазиятларда тўғри қарор қабул қилиш, мақсадга эришиш йўлида учрайдиган қийинчиликларни енгиб ўтиш учун ички заҳира кучларни сафарбар эта олиш, умуман, етук шахсга хос йўл тута олишнинг асосий шартидир.

Психологик етукликнинг шахс умумий камолотидаги ўрнини ҳисобга олиб, ушбу мураккаб тузилманинг ривожланиш даражасини ташхис қилиш муаммоси таълим-тарбия амалиёти учун нақадар аҳамиятли эканлигини тушуниш қийин эмас. Мазкур тадқиқот ишида биз бу йўналишда замонавий психология фани ютуқларини умумлаштиришга ҳаракат қилдик. Бунда ушбу йўналишдаги хорижий тажриба таҳлил этилиб, чет эл мутахассислари томонидан таклиф қилинаётган психодиагностика воситалари, уларнинг илмий-назарий асослари келтирилди. Шунингдек тадқиқот ишида “Ўзбекистон ёшларида психологик етуклик кўрсаткичларини ўрганишнинг психодиагностикаси воситаларини ишлаб чиқиш, илмий асослаш ва амалиётга тадбиқ этиш” мавзусидаги фундаментал илмий-тадқиқот лойиҳаси доирасида муаллифлар жамоаси томонидан ишлаб чиқилган ва дастлабки синовдан ўтказилган ташхис воситалари, уларнинг моҳияти ва ғояси ёритилди. Келтирилган илмий-назарий ҳамда амалий-услубий материаллар асосида умумий равишда қуйидаги хулосаларни шакллантириш мумкин, деб ҳисоблаймиз.

1) Психологик етуклик кўпгина мезонларга эга бўлгани сабабли, унинг диагностикаси ҳам кўп томонлама ёндашувга асосланиши керак;

2) Психологик етукликни ташхис қилиш воситаларини ишлаб чиқишда тадқиқотчилар эътибори фанга ҳозирда маълум бўлган ёки кундалик онг даражасида қабул қилинадиган кўрсаткичларнинг янги қирраларини, янгича шаклларини аниқлашга қаратилиши лозим;

3) Психологик етуклик психодиагностикаси натижаларини талқин этишнинг бош қоидаси уларни айна вақтдаги ҳолати сифатида қабул қилиш ва келажақда мутлақо ўзгармайдиган кўрсаткич, деб тушунмасликдан иборат.

Психологик етуклик шахс, жамият ва давлатнинг улкан заҳирасидир. Шунинг учун ёшларда ушбу комплекс сифатнинг ривожланиш даражасини мониторинг қилиб бориш давлатнинг ёшларга оид сиёсатида муҳим ўрин тутиши мақсадга мувофиқдир. Мазкур диссертацион иш материаллари ушбу жараёни тўғри ташкил қилишга илмий-услубий жиҳатдан ёрдам берса, унинг зиммасидаги асосий вазифа бажарилган бўлади.

Жаҳон психологияси фанида психологик етуклик тўғрисида қатор илмий концепциялар мавжуд бўлишига қарамай, бу борадаги илмий изланишлар айрим зиддиятли ҳолатлардан қатъий назар, инсоннинг шахс камолоти тараққиётини аниқлашга, уни олдиндан айтиб беришга, ўлчашга, ривожлантириш йўли ва воситаларини ислоҳ қилишга хизмат қилади.

Касбий муносабатлар муайян ижтимоий-психологик шарт-шароитда шаклланиб, шахснинг маънавий салоҳияти, умуминсоний маданияти, тафаккур даражаси, жамият қонунларини муайян даражада таҳлил эта олиш қобилияти билан белгиланади. Бу кўрсаткичларнинг қай даражада ёрқин ёки суст намоён бўлиши изланишлар жараёнида тадқиқ этилиб, касбий муносабатлар кўринишида талаба психологик етуклиги динамикасида намоён бўлди.

Тадқиқот ишларининг таҳлили талабаларнинг иш фаолиятларини ҳамда психологик етуклигининг тавсифи шуни кўрсатдики, педагогика олий ўқув юртларида мутахассисларни психологик етукликда тайёрлашнинг технологик тизимини ишлаб чиқиш, бу тизимни назарий жиҳатдан асослаш ва амалиётга тадбиқ этиш зарурати мавжуд.

Таълим жараёнида психологик етуклик динамикасини таъминловчи омиллар интеллектуал фаолият усуллари янги шароитга кўчириш, талабада ўз-ўзини бошқариш, шахсий ўқув мотивларини идора қилиш, ички имкониятларини рўёбга чиқариш сингари ҳолатларга рефлексив ёндашиш замиридагина амалқилиши мумкин.

ТАВСИЯЛАР

Юқорида олинган натижалари ва таҳлиллар асосида таълим жараёнида талаба ёшларнинг психологик етуклик муаммоларини ечиш мақсадида олий таълим муассасалар профессор-ўқитувчилари ва психологларига қуйидагилар тавсия этилади:

1. Психологиянинг имкониятларини инобатга олган ҳолда талабаларда психологик етуклик сифатларини шакллантиришга имкон берувчи ўқув манбалари мажмуаси (ўқув ва методик қўлланмалар, тавсияномалар) ҳамда ўқув материалларининг ишланмаларини тайёрлаш;

2. Таълим ва маънавий-маърифий ишлар жараёни ўртасида ўзаро изчиллик ва узвийликни таъминлаш орқали талабаларда эркинлик, мустақиллик, ижтимоий фаоллик, психологик етуклик сифатларини шакллантирувчи психотренингларни мунатазам равишда ёшлар билан ўтказиш ва ривожланиш динамикасини кузатиб бориш;

3. Олий таълим жараёнида психологик ва касбий етук шахсни шакллантирилиши юзасидан узлуксиз равишда мониторингни ташкил этиш ва унинг натижаларини таҳлил этиб бориш;

4. Касбий муносабатлар муайян ижтимоий-психологик шарт-шароитда шаклланиб, шахснинг маънавий салоҳияти, умуминсоний маданияти, тафаккур даражаси, жамият қонунларини маълум даражада таҳлил эта олиш қобилияти, психологик етуклик билан белгиланади. Бунда талаба ижтимоий интеллектининг ривожлантириши муҳим аҳамиятга эга. Шундан келиб чиққан ҳолда барча ОТМ битирувчи курсларида танлов фан сифатида биз томонимиздан ишлаб чиқилган “Касбий масъулият ва психологик етуклик” махсус тренинг курси киритиш ва бу курсни ОТМда фаолият олиб бораётган психологлар томонидан олиб борилиши мақсадга мувофиқдир.

5. Тадқиқот ишларининг таҳлили, мутахассисларни тайёрлаш амалиёти, талабаларнинг иш фаолиятларини ҳамда ижтимоий интеллект динамикасининг тавсифи шуни кўрсатдики, олий ўқув юртларида мутахассисларни касбий-шахсий тайёрлашнинг

технологик тизимини ишлаб чиқишда маъсулият, рефлексия, ижтимоий малакаларни ривожлантиришни инобатга олиш заруратини вужудга келтиради. Шундан келиб чиққан ҳолда касбий муносабатлар ва касбий етуклик даражасини яна ошириш мақсадида ОТМда “Касбий етуклик мактаби”ни ташкил этиш;

6. Таълим жараёнида интеллект динамикасини таъминловчи омиллар, интеллектуал фаолият усуллари, талабаларда ўз-ўзини бошқариш, англаш, шахсий ўқув мотивларини идора қилиш ва ички имкониятларини рўёбга чиқаришга хизмат қилувчи янги лойиҳаларни ишлаб чиқиш, ҳаётга тадбиқ этиш ва бунда хориж мутахассисларни жалб этиш, ҳамда талабаларни талаба алмашиниши дастурларидаги фаол иштирокини таъминлаш лозим.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. - Т.: “Ўзбекистон” , 2014. –Б. 21
2. Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги Қонун. Тошкент. “Шарқ” 2001. Олий таълим меъёрий ҳужжатлари. – Б. 3-8.
3. Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури. – Т.: Шарқ, 1997. -63 б.
4. “Баркамол авлод йили” Давлат дастури тўғрисида // Халқ сўзи. – 2010. – 28 январь.
5. “Маънавий-марифий ислоҳатларни янада чуқурлаштириш ва уларнинг самарадорлигини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида” Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг Қарори. Т.: 1998 йил 24 июль. 311-сон
6. Ёшларга оид давлат сиёсати тўғрисида Ўзбекистон Республикасининг Қонуни. “Халқ сўзи” газетаси 2016 йил 15 сентябрдаги 182 (6617) – сонда эълон қилинган. Т.: 2016 йил 14 сентбрь. ЎРҚ-406-сон
7. 2017-2021 йиллар Ўзбекистон Республикаси ривожлантиришнинг бешта устивор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясини “Халқ билан мулоқот ва инсон манфаатлари йили”да амалга оширишга оид Давлат дастурини ўрганиш бўйича илмий-услубий рисола. Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим Вазирлиги, Тошкент Давлат иқтисодиёт университети. – Т.: “Маънавият” нашриёти, 2017. – 244 б.
8. Каримов И.А. Юксак маънавият - енгилмас куч. Тошкент.: Ўзбекистон, 2013.- 128 б.
9. Каримов И.А. Демократик ислоҳатларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини шакллантириш мамлакатимиз тараққиётининг асосий меъзонидир. – Т.: Ўзбекистон, 2011. – 360 б.
10. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик- ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак. // “Халқ сўзи”, 2017 йил 15 январь.
11. Мирзиёев Ш.М.Буюк келажагимизни мард ва олижоноб халқимиз билан бирга қурамыз. – Т.: Ўзбекистон, 2017. – Б.64.
12. Мирзиёев Ш.М. Олий Мажлисга мурожаатномаси. //2018 й. 28 декабрдаги
- 13.Абульханова-Славская К. А.Стратегия жизни. – М.: Мысль, 1991. – 299 с.

14. Акмеологический словарь / Под общ.ред. А.А.Деркача. –М.: Изд-во РАГС, 2004. – 161с.

15.Александрова Г.Г.Психологические критерии зрелости личности в условиях современного российского общества. //Ученые записки казанского университета. Серия: Гуманитарные науки. 2007. – Т.149, №1. – С.34-45.

16. Анастази А., Урбина С. Психологическое тестирование (7-е изд.). – СПб: Питер, 2007. – 688 с.

17. Ананьев Б.Г. О проблемах современного человекознания. М. 1977 “Наука”. 158-159.

18. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания. СПб., 2001. 288 с.

19. Анцыферова Л. И. Некоторые теоретические проблемы психологии личности // Вопросы психологии. 1978. № 1. С. 3-24.

20. Ананьев Б.Г. Избранные психологические труды. В 2-х т. – Т. 1. – М.: Педагогика, 1980.

21. Ананьев В.А. 2006. Основы психологии здоровья. Книга 1. Концептуальные основы психологии здо-ровья. – СПб., Речь, 384.

22. Асмолов А.Г. Психология личности: культурно-историческое понимание развития человека. 3-е изд., испр. и доп. М., 2007. 528 с.

23. Асмолов А. Г. Психология личности: принципы общепсихологического анализа. М.: Смысл; ИЦ «Академия», 2002. 416 с.

24. Аъзамхужаева Э.А. Муомала маромининг ёш хусусиятлари ва динамикаси. Автореф. Психол.ф.н. наук. – Т.: ЎЗМУ. 2002. –Б. 21.

25. Батаршев А.В. Базовые психологические свойства и профессиональное самоопределение личности: Практическое руководство по психологической диагностике. СПб., 2005.

26. Батаршев А. В. Психодиагностика пограничных расстройств личности и поведения. - М.: изд-Во института психотерапии, 2004. - 320 с.

27. Бачинин В.А. Психология. Энциклопедический словарь. СПб., 2005.

28. Бекназарова Л.С. Таълим жараёнида ўқитувчи ва талаба ҳамкорлигининг психологик хусусиятлари (педагогик коллежлари мисолида). Пси.ф.н. Дисс. – Т.: 2007. – Б.34.

29. Бодалев А.А. Вершины в развитии взрослого человека. – СПб.: Питер, 2007.

30. Бодалев А.А., Столин В.В., Аванесов В.С. Общая психодиагностика. – СПб.: Изд-во «Речь», 2000. – 440 стр.
31. Бодалев А.А. Межличностное восприятие и понимание. Личность и общество. М., Педагогика, 1983.
32. Бодалев А. А. Вершина в развитии взрослого человека. М., 1998.
33. Божович Л.И. Проблемы формирования личности. М. 2008. 612 с.
34. Булатова О.С. Артистизм как компонент творческой личности педагога // Школа. 2001. №2. С.18-19.
35. Бурлачук Л.Ф. «Словарь-справочник по психодиагностике». 3-е изд. – СПб.: Питер, 2007. – 688 с.
36. Братченко С.Л., Миронова М.Р. Личностный рост и его критерии // Психологические проблемы самореализации личности. СПб., 1997
37. Братусь Б. С. Аномалии личности. – М.: Мысль, 1988. – 301 с.
38. Вострецов Е.Ю., Симонова И. А. Историческая ответственность в полигенеративной среде: версии и инверсии практики // Педагогическое образование в России. – 2015. - № 5. – С. 6-12.
39. Выготский Л.С. Конкретная психология человека // Вестн. МГУ. Сер. Психология. 1986. №1. С. 52–65.
40. Выготский Л.С. Психология. М., 2000. 1008 с.
41. Галасюк И.Н. Зрелое родительство в ситуации воспитания особого ребенка // Сборник тезисов участников Пятой всероссийской научно-практической конференции по психологии развития. – М.: ГБОУ ВПО МГППУ, 2015. – С.159-163.
42. Гальперин П.Я. Введение в психологию: Уч. пособие для вузов / Ред., предисл. и коммент. А.И. Подольского. М., 2002
43. Гальперин П.Я. К вопросу об инстинктах у человека // Психология как объективная наука. М.; Воронеж, 1998.
44. Гамезо М.В., Петрова Е. А., Орлова Л. М. Возрастная и педагогическая психология: Учебное пособие для студентов всех специальностей и педагогических вузов. М., 2003.
45. Главатских М.М. К проблеме изучения понятия социально-психологической зрелости личности // Вестник Оренбургского государственного университета. 2015. - № 7 (182). – С.94-97.

46. Голиков Н. А. Качество жизни учащейся молодёжи: социальные механизмы управления // Теория и практика общественного развития. 2011. № 2. С. 60-65.
47. Горбунова О.В. 2013. Ижтимоийная зрелость и черты характера личности. Самарский научный вестник, 4: 54-57.
48. Грановская Р.М. Элементы практической психологии. 4-е изд., сизм. Идоп 2000. N.Patturina
49. Гудзовская А.А. Психология социальной зрелости: монография. – Самара: Изд-во СИПКРО, 2014. – 256 с. – URL: <http://elibrary.ru/item.aspx?id=237386342014>
50. Граненкова Е.С. Психологическая зрелость как компонент готовности молодежи к семейной жизни // Ярославский педагогический вестник. – 2012. – Т. 2. – № 4.
51. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка: Т. 1-4. Т. 1: А-З. М., 1994.
52. Джалилова С.Х. Психологические особенности личностной профессионализации студентов педагогического вуза. Дисс... канд. психол. наук. – Т.: 1994. – С. 77.139.
53. Джанерьян С.Т. Структура типов профессиональных Я-концепций // Российский Психологический Журнал. – 2005. – Т. 2. – № 3. – С. 78–92.
54. Долныкова А.А., Самойлова Е.А. Толерантность как критерий зрелости личности (на примере отношения к психически больным) // Сборник тезисов участников Пятой всероссийской научно-практической конференции по психологии развития. – М.: ГБОУ ВПО МГППУ, 2015. – С. 168-170.
55. Доценко Е.Л. Психология личности. Тюмень, 2009. 512 с.
56. Ермолаева М. В. Психология развития: Методическое пособие для студентов заочной и дистанционной формы обучения. 2-е изд. М.; Воронеж, 2003
57. Ефремова Т.Ф. 2001. Новый словарь русского языка: толково-словообразовательный. М., Русский язык. Т. 1-2.
58. Журавлев А.Л. Социально-психологическая зрелость: обоснование понятия // Психологический журн. 2007. Т. 28, №2. С. 44–55.
59. Загвязинский В. И., Закирова А. Ф., Атаханов Р. и др. Качественные и количественные методы психологических педагогических исследований: учебник для студ. учреждений высш.

проф. образования / под ред. В. И. Загвязинского. М.: Издательский центр «Академия», 2013. 240 с.

60. Зейгарник Б.В. 1998. Психология личности: норма и патология. М.; Воронеж, МОДЭК, 347.

61. Ильин Е.П. Психология взрослости. Питер., 2012. стр 7.

62. Исаев И.Ф., Ситникова М.И. Концептуальные основания профессионально-педагогической самореализации личности преподавателя вуза // Высшее образование сегодня. 2008. № 3. С. 45-47.

63. Калинина Р.Р. 2010. Проблема личностной зрелости в педагогической деятельности. Вестник Псковского государственного университета, 11: 70-78.

64. Каримова В.М. Психология. Ўқув қўлланма. – Т.: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, “ЎАЖБНТ” маркази, 2002. – 205 б.

65. Клапаред Э. Психология ребёнка и экспериментальная педагогика. М., 1926

66. Клепцова Е.Ю. Влияние индивидуальных особенностей педагога на процесс адаптации школьников// Начальная школа. 2007. №4. С.3-8.

67. Коваленко В.И. Историческая память и историческая ответственность: против фальсификации истории Второй мировой войны// Вестник Волгоградского университета. Серия 4. История. Регионоведение. Международные отношения. - 2013. - №1. – С.36–42.

68. Ковалевская Е.В. 2013. Диагностика личностной зрелости у студентов педагогических специальностей. Вестник Костромского государственного университета им. Н.А. Некрасова, 19 (3): 48-51.

69. Кодиров Б.Р. Истеъдодлиболаларвауларнитанлашметодикаси.-Т.: 1992.-32 б.

70. Комаров М.С. Введение в социологию. М.: Наука, 1994. 153 с.

71. Кон И.С. Социология личности. М.: Изд-во политической литературы, 1967. 384 с.

72. Кон И.С. В поисках себя: Личность и ее самосознание. – М.: Политиздат, 1984. – 335 с.

73. Косова У. П. Мотивация волонтерской деятельности // Вестник КРАУНЦ. СЕРИЯ «Гуманитарные науки» 2012. - №2 (20). – С.124-127.

74. Котляков В.Ю. Методика исследования системы жизненных смыслов // Сибирская психология сегодня: Сборник научных трудов». Вып. 2. – Кемерово: Кузбассвузиздат, 2003. – С. 18–21.

75. Крутецкий В.А., Балбасова Е.Г. Педагогические способности, их структура, диагностика, условия формирования и развития. М., 1991.

76. Кулюткин Ю.Н., Сухобская Г.С. Личность: внутренний мир и самореализация. Идеи, концепции, взгляды. СПб., 1996

77. Кун М., Макпартлэнд Т. Эмпирическое исследование установок личности на себя // Современная зарубежная и жтимоийная психология: тексты / Под ред. Г. М. Андреевой, Н. Н. Богомоловой, Л. А. Петровской. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. – С. 180–187.

78. [Лейфрид Н.В.](#) Ответственность как личностная детерминанта представлений об успешном человеке: автореф. дис. ... к.психол.н. – Краснодар: Кубанский государственный университет, 2006. - 22 с.

79. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. М., 1975

80. Маленова А.Ю., Потапова Ю. В. Зрелость личности и ее критерии как предикторы изучения ситуации сепарации // Вестник Омского университета. Серия «Психология». - 2014. - № 2. – С. 21–29.

81. Маркова А.К. Психология труда учителя. М., 1993

82. Маслоу А. Мотивация и личность. СПб., 2014.

83. Маслоу А. Психология бытия. М., 1997.

84. Матаева В.А. Рефлексия как метакомпетентность // Педагогика. 2006. №3. С.57-63

85. Митина Л.М. Личностное и профессиональное развитие человека в новых социально-экономических условиях. // Вопросы психологии. 1997. №4. С. 26 - 38.

86. Митина Л.М. Психология труда и профессионального развития учителя. М., 2004

87. Муслимов Н. Касб таълими ўқитувчиси касбий шакллантиришнинг назарий-методик асослари. Педагогика фанлари доктори....дисс. - Т.: 2007.

88. Мухамедова Д.Г. Совершенствование социально психологических технологий развития подготовки менеджера

образования к инновационной деятельности. Диссерт. доктора психол. наук. – Т.: 2015 год

89. Мухина В. С. Психология детства и отрочества. М., 1998.

90. Назараова Б.А. Педагогика коллежлари бўлгуси ўқитувчиларининг касбий лаёқатини тарбиялаш. Пед.ф.н.... Дисс. – Т.: 2009. – Б. 26.27.

91. Нартова-Бочавер С.К. Психологическая суверенность как критерий личной зрелости//Феномен и категория зрелости в психологии /отв. ред. А.Л. Журавлев, Е.А. Сергиенко. – М.: Институт психологии РАН, 2007. С.149-173.

92. Нестерова А.А. и др. Руководство для родителей ребенка с расстройством аутистического спектра: Вопросы самопомощи и социального развития ребенка. М.: Ритм, 2016. 216 с.

93. Нишонова З.Т. Мустақил ижодий фикрлашни ривожлантиришнинг психологик асослари. Психл.ф.док.... дисс. – Т.: ЎзМУ, 2005. –Б. 8-9

94. Нишонова З.Т. Олий таълим психологияси. – Т.: 2011. 160 б.

95. Нишонова З.Т., Дустмухаммедова Ш.А., Туляганова Ш.Т. педагогик психология. – Т.: 2011. 195 б.

96. Никольская О.С. и др. Аутичный ребенок: Пути помощи. М.: Теревинф, 2016. 288 с.

97. Нормы профессиональной этики для разработчиков и пользователей психодиагностических методик: стандартные требования к психологическим тестам/ Сост. А.А.Рукавишников, М.С.Соколова. – Ярославль: Дебют, 1991. – 32 с.

98. Носс И.Н. Руководство по психодиагностике. –М.: Изд-во Института психотерапии, 2005. – 688 с.

99. Ожегов С.И. Словарь русского языка: Ок. 57000 слов / Под ред. Н. Ю. Шведовой. 15-е изд., стереотип. М., 1984.

100. Олимова Д.Ш. Олий педагогик таълим тизимида бўлажак ўқитувчиларнинг коммуникатив кўникмаларини шакллантириш. Пед. фанл. номз. дисс. ... автореферати- Т.: 2005.-21 б.

101. Олпорт Г. Становление личности: Избранные труды / Пер. с англ. Л. В. Трубициной и Д. А. Леонтьева. – М., 2002. 234 с , 462 с.

102. Омаров Э.З. Особенности личной зрелости успешных и неуспешных предпринимателей: дис. ... канд. психол. наук. Тюмень, 1997. 185 с.

103. Орлова В.В. Социальная зрелость молодежи: социально-психологический аспект// Междунар. журн. прикладных и фундаментальных исследований. 2009. №5. С. 124–125.

104. Орлова И.В. Тренинг профессионального самопознания: теория, диагностика и практика педагогической рефлексии. СПб., 2006.

105. Панькина Е.В. К вопросу о соотношении понятий «психологическая зрелость» и «самоактуализация» в психологии личности// Вестн. Московского гос. гуманитарного ун-та им. М. А. Шолохова. Сер.: Педагогика и психология. 2010. №4. С. 26–30.

106. Парсонс Т. О структуре социального действия. М.: Академический Проект, 2002. 880 с.

107. Парыгин Б.Д. Социальная психология. СПб: СПбГУП, 2003. 620 с.

108. Педагогика: большая современная энциклопедия [Текст]/Сост. Е.С. Апацевич. Минск: Изд-во «Современное слово», 2005. 720 с.

109. Петровский В.А. Психология неадаптивной активности. – М.: ТОО «Горбунок», 1992. – 224 с.

110. Петровский А.В. Быть личностью. М.: Педагогика, 1990. 120 с.

111. А.В. Петровский, М.Г. Ярошевский. Психология. Словарь. 2-е изд. испр. и доп. – М.: Политиздат. 1990. - 126 с.

112. Портнова А.Г. 2008. Личностная зрелость: подходы к определению. Сибирский психологический журнал. 27: 37-41.

113. Практическая психология образования: Учебное пособие. 4-е изд. / Под ред. И. В. Дубровиной. СПб., 2004.

114. Профессиональная культура учителя / Под ред. В.А. Сластенина. М., 1993.

115. Прядеин В.П. Комплексное исследование ответственности как системного качества личности: автореф. дис. ... д. психол. н. – Новосибирск: Урал. гос. пед. ун-т., 1999. - 41 с.

116. Психологическая зрелость личности / Под общ. ред. Л.А. Головей. – СПб.: Скифия-принт, СПбГУ, 2014. – 240 с.

117. Психологическая диагностика / Под ред. М.К. Акимовой. – СПб.: Питер, 2005. – 304 с.

118. Психология. Словарь. Под ред. А.В.Петровского и М.Г.Ярошевского. Москва. Издательство политической литературы. 1990., 126.)

119. Психология. Учебник. Под редакцией А.А.Крылова. М., Проспект. 2001. 231-234 б.

120. Психология формирования и развития личности: (Сб. статей) / АН СССР, Ин-т психологии, отв.ред. Л.Анцыферова. М., 1981

121. Ращупкина Ю.В. Зрелая личность: психологические подходы к исследованию // Северо-Кавказский Психологический Вестник. – 2013. – № 11 / 3. – С. 24–27.

122. Реан А.А. 1995. Личностная зрелость и социальная практика. В кн.: Теоретические и прикладные вопросы психологии. Вып. 1. СПб., С.-Петерб. гос. ун-т: 34-40.

123. Реан А.А., Коломинский Я.Л. Социальная педагогическая психология. СПб: Питер, 2007. 480 с.

124. Реан А.А. Психология личности. Социализация, поведение, общение. СПб., 2004

125. Ребер А. Большой психологический толковый словарь. М., Вече-Аст. 2000.-287с

126. Рогов Е.И. Учитель как объект психологического исследования. М., 1998.

127. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека. М., 1994.

128. Рубинштейн С.Л. Человек и мир. –Проблемы общей психологии. М., «Наука», 1997. 463 с.

129. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. СПб., 2005.
4Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания. Л., 1968.

130. Русалов В.М. Психологическая зрелость: единая или множественная характеристика? // Психологический журнал. - 2006. - Т.27. - №5. - С.83-91.

131. Рыбников Н.Н. К вопросу о возрастной психологии. //Психология, педагогика и психотехника. Вып.2. М., 1928

132. Рыбалко Е.Ф. Возрастная и дифференциальная психология. Л., 1990.

133. Савва Л.И., Солдатченко А.Л., Плотникова Е.Б., Рабина Е.И., Рязанова Л.С. Ижтимоийизация студентов в профессиональном образовании. Монография. – М.: Академия Естествознания, 2012.

134. Сапаров Ш.Б. Личностно- профессиональные особенности преподавателей специальных дисциплин средне специальных профессиональных учебных заведений: Дис..кандитатапсих.наук. Ташкент: «ТГПУ» , 1999, -128б

135. Сафаев Н.С. Психологические особенности национального самосознания студенческой молодёжи. Автореф. дисс. ... док. психол. Наук. - Т.: ЎзМУ, 2005. –С. 139.159.

136. Сафаев Н.С. Социально-психологические особенности установок студенческой молодёжи. Тезисы докладов. Качество педагогического образования: проблемы и пути решения. – Алмата. 2004.

137. Сафаев Н.С. Проблема саморегуляции личности в психологии // Педагогик таълим. 2004/3-сон.

138.Сафаев Н.С. Особенности установок и преставлений как осознание себя студентом // Педагогик таълим. 2003/6-сон.

139. Самаров Р.С. Жамият ва Куролли кучлар феминизациялашуви. Монография. – Т.: 2008. –Б. 258.

140. Семенов М. Ю. Особенности отношения к деньгам улюдей с разным уровнем личностной зрелости: дис. ... канд. психол. наук. Ярославль, 2004. 178 с

141. Социально-психологические методы исследования супружеских отношений: спецпрактикум: учебно-методическое пособие /[Ю.Е. Алешина](#),[Л.Я.Гозман](#),[Е.М.Дубовская](#). – Москва: Издательство Московского университета, 1987. – 120 с.

142. Старовойтенко Е.Б. Жизненные отношения личности: модели психологического развития. Киев, 1992.

143. Степанова Е.И. Психология взрослых –основа акмеологии. СПб., 1995

144.Суннатова Р.И. и др. Самосознание субъекта жизнедеятельности.-Т.:Фан, 2005

145. Сухобская Г.С. Понятие «зрелость и жтимоийьно-психологического развития человека» в контексте андрагогики // Новые знания. 2002. № 4. С. 17–20.

146. Слободчиков В. И. Психологические проблемы становления внутреннего мира человека // Вопросы психологии.1986. № 6. С. 14-22.

147. Слободчиков В.И., Исаев Е.С. 1995. Психология человека: Введение в психологию субъектности.: Уч.пособие. М., 48.

148. Справочник практического психолога. Психодиагностика /Под общ. ред. С.Т. Посоховой. М., 2006
149. Туник Е.Е. Психодиагностика творческого мышления. Тесты Торренса. СПб., 1996.
150. Турғунов Қ. Психология терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати. – Т.: Ўқитувчи нашриёти. 1975. – 196 б.
151. Утанов Б. Ўқитувчи ва талабанинг ҳамкорликдаги фаолияти ўқитиш самарадорлигини оширишнинг муҳим омили сифатида. Психол.ф.н.... Дисс. – Т.: 1992. – Б. 14.21.
152. Файзуллаев А.А. Мотивационная саморегуляция личности. – Т.: Фан. 1987. – 133 с.
153. Фельдштейн Д.И. Психология развития личности в онтогенезе. М., 1989.
154. Фельдштейн Д.И. Социализация и индивидуализация – содержание социального взросления и социально-психологической реализации детства //Мир психологии. - 1998. - №1. - С.5-11.
155. Франкл В. Человек в поисках смысла: сб. / пер. с англ. и нем.; общ. ред. Л. Я. Гозмана и Д. А. Леонтьева; вст. ст. Д. А. Леонтьева. М.: Прогресс, 1990. 368 с.
156. Фрейд З. Введение в психоанализ: Лекции / Авторы очерка о Фрейде Ф. В. Бассин и М. Г. Ярошевский. М., 1991.
157. Фрейджер Р., Фейдимен Дж. Личность: теории, эксперименты, упражнения. СПб., 2002.
158. Фромм Э. Бегство от свободы/ пер. Г. Ф. Швейника. М., 2011. 288 с.
159. Халилова Н.И. Ўсмирлик даврида ўзини-ўзи назорат қилиш шаклланишининг психологик хусусиятлари. Психол.ф.н... Дисс. – Т.: 2006.
160. Хорни К. Невротическая личность нашего времени; Самоанализ / Общ. ред. Г. В. Бурменской. М., 1993.
161. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности. (Основные положения, исследование и применение). 1997.
162. Чернявская А.П. Психологическое консультирование по профессиональной ориентации. М., 2003.
163. Шибутани Т. Социальная психология. Ростов-на-Дону: Феникс, 1999. 544 с.
164. Шляпникова И.А. 2010. Взаимосвязь эго-идентичности и личностной зрелости. Автореф. дис. ... канд. психол. наук. Челябинск, 26.

165. Шоумаров.Ғ.Б. ва бошқ. Шарқона оила. – Т.: 2012. 122 б.
166. Шоумаров Ғ.Б. Ўзбекистон таълим тизимида психологик хизмат муаммолари // янги турдаги ўрта махсус ўқув юртларида таълим ва тарбиянинг самарадорлигини оширишнинг психологик муаммолари. – Т.: 1998. – Б. 13-15.
167. Эргашев П.С. Мулоқот психологияси. – Т.: 2003. 48 б.
168. Эргашев И.С. шахс маънавий камолотида эркинлик ва ижтимоий масъулият уйғунлиги. Дисс. Фалсафа.ф.н. – Т.: 2011. – Б. 26. – 161 б.
169. Эриксон Э. Детство и общество. 2-е изд. – Спб.: Ленато, 2006.
170. Эриксон Э.Г. 1996. Детство и общество. Пер. с англ. СПб., Ленато, 589. (Erikson E.H. 1951. Child hood and society. London, Imago, 397).
171. Юнг К. Г. Психология бессознательного/ пер. с нем. М., 1994. 320 с.
172. Якобсон П.М. Психологические компоненты и критерии становления зрелой личности // Психологический журнал. – 1981. – № 4. – С. 141–149.
173. Ғозиев Э.Ғ. Олий мактаб психологияси. – Тошкент:1997. - 106 б
174. Ғозиев Э.Ғ. Умумий психология. – Т.: Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти. 2010. -488 б.
175. Ғозиев Э.Ғ. Онтогенез психологияси. – Т.: Ношир. 2010. – С. 48.
176. Ғозиев Э.Ғ. Муомала психологияси.-Т.: Университет, 2001.-140 б
177. Ғозиев Э.Ғ.Тараққиёт психологияси.-Т.: Университет, 1999.-92 б
178. Қодиров Б.Р. Таълим тизимидаги ислохатлар мақсади ва йўналишлари. – Т.: Ўзбекистон, 1999. – Б. 32.
179. Қодиров Б.Р., Қодиров К.Б. Касабий таъхис методикалари тўплами // Амалиётчи психологлар учун методик қўлланма. – Т.: ЎЗМУ, 2003. – 94 б.
180. Қуронбоев Қ.Қ. Талабаларнинг маънавий-ижтимоий фаолиятини ривожлантиришнинг педагогик асослари. Пед.ф.н.. Дисс. – Т.: 2000. – 156 б.
181. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. // Бегматов Э., Мадвалиев А. ва б.; А.Мадвалиев таҳрири остида. 2006. – 2 жилд. – 19 б.

182. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Икки томли 60000 сўз ва бирикмаси. З.М.Маъруфов таҳрири остида. I А-Р. Москва “Рус тили” нашриёти 1981. 251-б.

183. Ҳомидий Ҳ. “Авесто”дан “Шоҳнома”га. /Ҳомиджон Ҳомидий; масъул муҳаррир Н.Комилов. –Т.:Шарқ, 2007. – Б. 67.

184.Allport G.W. 1961. Pattern and growth in personality. New York, Holt, Rinehart and Winston, 593.

185.Camberis A.L., McMahon C.A., Gibson F.L., Boivin J. Age, Psychological Maturity, and the Transition to Motherhood among English-Speaking Australian Women in a Metropolitan Area//Developmental Psychology, 2014. – V.50. - №8. –pp. 2154-2164.

186.Camps E., Morales-Vives F. The Contributions of Psychological Maturity and Personality in the Prediction of Adolescent Academic Achievement//International Journal of Educational Psychology. –V.2. - №3. –pp. 246-271.

187.Esser, G. Fritz, A. Schmidt, M. H. 1991. Die Beurteilung der sittlichen Reife Heran wachsen derim Sinnesdes Paragr. 105 JGG – Versucheiner Operation alisierung. In: Monatsschriftfür Kriminologieund Strafrechtsreform, 74 (6): 356-368.

188. Ethical principles of psychologists and code of conduct (Amended February 20, 2010)//[American Psychologist](#), 2010. -№ 57. - pp.106

189. (Green, 2001). Green, P. (2001). Critical literacy revisited. A collection of articles from the Australian literacy Educators Association. (pp.7-14).

190.Oyserman D. Self-Concept and Identity // The Blackwell Handbook of Social Psychology. Intraindividual Processes / ed. By A. Tesser and N. Schwarz. – L.: Blackwell Publishings, 2003. P. 499–517.

191.Steinberg L. 12. E. Maturity of judgment in adolescence: Psychosocial factors in adolescent decision making // Law and Human Behavior. – June 1996. – No. 3. pp. 249–272.

Интернет сайтлар:

www.Dissercat.com.

www.inetlibrariy.com.

www.librariy.com

www.disszakaz.com.

www.expert.psycpology.ru

www.bankreferat.ru

www.ziyonet.uz

www.Psychology.ru

www.allbest.ru

<http://www.apa.org/journals>

<http://www.psychol.ras.ru/08.shtml>

<http://www.psy.msu.ru/science/vestnik/index.html>

<http://psi.webzone.ru>

www.rospsy.ru

У.А. БУТАЕВА

ПСИХОЛОГИК ЕТУКЛИК ДАРАЖАСИНИ
ТАШХИС ҚИЛИШНИНГ ПСИХОЛОГИК
ХУСУСИЯТЛАРИ

МОНОГРАФИЯ

“Наврўз” нашриёти. Лицензия № АІ 170. 23.12.2009
Нашриёт манзили: Тошкент, Амир Темур кўчаси, 19-уй.

Times гарнитураси. Нашр ҳисоб табағи 11.
Босишга рухсат этилди 09.12.2019. Буюртма № 97
Қоғоз бичими 60x84 1/16 Босма табағи 10,25. Адади 100 нусхада.
«Munis design group» МЧЖ босмаҳонасида чоп этилган.
100170, Тошкент ш., Циолковский-356.